

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
Інститут педагогіки, психології і мистецтв
Кафедра педагогіки

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **«Педагогічні умови профілактики протиправної
поведінки підлітків»**

Студента групи 5 МДП

галузі знань: 1801 Специфічні категорії спеціальності:

8. 18010021 «Педагогіка вищої школи****»

Гуменного Дмитра Олександровича

Науковий керівник: кандидат педагогічних
наук, доцент **Столяренко О. В.**

Національна шкала

Кількість балів: _____ Оцінка:

ECTS _____

Голова комісії _____

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Члени комісії _____

(підпис)

(ініціали, прізвище)

(підпис)

(ініціали, прізвище)

(підпис)

(ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2016 рік

РОЗДІЛ І. ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВНОЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Зміст понять «проблемна ситуація», «важковихований», «девіантна, делінквентна поведінка»

Виховна робота завжди здійснюється в межах «проблемної ситуації», що характеризується таким станом соціокультурного життя та індивідуальному, груповому, загально соціальному рівнях, за якого під дією зовнішніх або внутрішніх чинників раніше сталі процеси способу життя, взаємодії людей, їхні динамічні зв'язки з оточенням виявляються порушеними, а механізм відновлення балансу відсутні; при цьому виникає необхідність перегляду (аж до відмови від них) звичних соціокультурних зразків і т. ін., оскільки за обставин, що змінилися, вони втрачають функції засобів підтримки соціокультурного порядку, що приводять до бажаних результатів. Виходячи з такого розуміння „проблемної ситуації” в соціальній педагогіці будь - який її клієнт може опинитися в такій ситуації [63, 9-10].

Феномен «проблемної ситуації» диктує спрямованість виховної роботи на проблемно-орієнтований підхід до неї, що означає вирішення проблем клієнтів з акцентом на усвідомлення, стимулювання й підтримку їхніх власних

здібностей і ресурсів [44, 8-9].

Подолання «проблемного поля» педагогічної роботи припускає також її спрямованість на здійснення завдань реформування педагогічної роботи в Україні, насамперед в таких сферах, як соціальна політика, державно-правові основи, здоров'я і здоровий спосіб життя нації, захист і забезпечення цивільних прав і свобод тощо [48, 38].

«Проблемна ситуація» в практиці роботи найбільш адекватно може бути подана поняттями «ризик» і «група ризику».

Ризик - ситуативна характеристика проблемної діяльності, що означає невизначеність її наслідків, за якої можливі альтернативні варіанти помилки або успіху. На основі поняття ризику виникає поняття групи ризику.

Групи ризику - це категорії людей, чий соціальний стан за тими або іншими ознаками не має стабільності, які практично не можуть поодиноці, перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті; все це в результаті може призвести до втрати ними соціальної значущості, духовності, морального образу, біологічної загибелі [52, 419].

Серед усіх представників груп ризику найбільш проблемними (з огляду на свої найбільш загальні соціальні ознаки) є такі: дезадаптанти (ті, що порушують процес взаємодії людини з навколишнім середовищем), девіанти (виявляють поведінку, відхиляється від норми), деприванти-делінквенти (ті, що здійснили незаконні дії), маргінали тощо.

З зазначеного можна зробити висновок, що в професійному плані виховна робота з представниками проблемних груп пов'язана, насамперед, з проблемою власного соціального ризику педагога (відчуття емоційного виснаження, наявності ворожості стосовно клієнтів і психосоматичних захворювань; негативна самооцінка, зростання агресивності і почуття провини тощо). Звідси виникає необхідність захисту самого працівника, який працює з представниками проблемних груп [12, 118].

Термін "важковиховуваність" пройшов ряд перетворень. Ще у першій половині XIX ст. "важкими" вважали лише дітей з різко вираженими фізичними вадами. Частіше використовували термін "важке дитинство", "морально-дефек-

тивний", "бездоглядність". В. Сухомлинський вживав поняття "важкий". П.Блонський пише, що поняття "важкий учень" можна вживати і в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. З об'єктивного погляду важкий учень - такий, з яким учителю обтяжливо займатися, який вимагає від учителя багато роботи.

У загальноприйнятому розумінні до важковиховуваних відносяться фізично здорові діти, у поведінці яких спостерігаються неорганізованість, недисциплінованість, хуліганство, правопорушення, опір виховним впливам. Термін "важкий", "важковиховуваний", "учень з відхиленнями у поведінці" вживають найчастіше як синоніми, їх використовують, як правило, для характеристики учнів з негативним ставленням до навчання та норм моральної поведінки.

Основною ознакою десоціалізації є відчуження індивіда від соціальних інститутів, які виступають основними носіями установлених норм, моралі і прав. У такій ситуації відбувається вплив різних асоціальних і злочинних субкультур з власними, корпоративними нормами і цінностями, які носять антигромадський характер. А відтак спостерігається явище, коли соціальні відхилення і соціальна дезадаптація підлітків і молоді супроводжується деформацією їх соціальних зв'язків, а також категоричним відчуженням від сім'ї і школи. З метою подолання такого відчуження та включення об'єктів соціалізації і у суб'єкт-суб'єктні відносини і систему соціально значущих відносин необхідно реалізувати комплекс соціально-педагогічних заходів, спрямованих як на оздоровлення ситуації та умов у школі, сім'ї, так і на індивідуальну психолога - педагогічну корекцію особистості з девіантною поведінкою [3, 209].

Поняття девіантна поведінка походить від лат. - відхилення і позначає в психології та педагогіці поведінку, що відхиляється. Таким чином, девіантність - це характеристика поведінки, що знаходиться на межі між правовідповідальністю і кримінальністю. Можна сказати, що поведінка з відхиленням чи девіантна поведінка відрізняються як за змістом і цільовою спрямованістю, так і за мірою суспільної небезпеки.

Девіантна поведінка як явище протилежне нормативній поведінці є системою вчинків, які виходять за межі загальноприйнятих моральних і правових норм, за винятком норм психічного здоров'я. У сфері соціальної роботи більш адекватне таке визначення: девіантна поведінка відображає зв'язок поведінки особистості, соціальних груп і спільної з соціумом, всією системою суспільних відносин, регулювання яких здійснюється за допомогою системи соціальних норм, враховуючи при цьому взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, які визначають появу мотивів, цілей і рішучості здійснити анти нормативний вчинок. Це дозволяє стверджувати, що діють кілька типів девіантної поведінки в життєдіяльності дітей, підлітків, молоді :

- антидисциплінарне;
- антисоціальне;
- делінквентне;
- аутоагресивне.

У випадку девіантної поведінки взаємодіють макро- і мікросоціальні, індивідуально-особистісні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні, соціально-медичні, соціально-правові фактори. У кожному конкретному випадку проявляться певне поєднання цих факторів, що відбивається у відповідній формі прояву девіантності [33, 34-35].

Аналіз психолого-педагогічної літератури не дозволяє виявити якого-небудь одного, загальновизнаного підходу до з'ясування підліткової девіантності. Звичайно ж і немає єдиного розуміння відносно діагностичних критеріїв, корекції поведінки і особистісного розвитку підлітків. Кожний з наявних підходів має свої підстави і свою логіку.

Найбільш загальним є поділ підлітків з відхиленням у поведінці на дві категорії [23, 43]. По-перше, це діти з так званими „соціалізованими формами” антисуспільної поведінки. Для них не характерні емоційні розлади, вони легко пристосовуються до соціальних норм в середині тих антисуспільних груп (друзів або рідних), до яких вони відносяться. Свою антисуспільну спрямованість вони не демонструють привселюдно, розуміючи, що це спричинить негативні наслідки. Однак час від часу девіантна поведінка може проявлятися зовсім

непередбачувано для оточуючих. Таким дітям притаманний гарний інтелект, достатньо розвинута рефлексивність і при цьому низький рівень моральної свідомості. їх відрізняє вміння маніпулювати оточуючими і почуття міри в цій діяльності.

По-друге, це діти з несоціалізованою агресивною антисуспільною поведінкою. Вони, як правило, знаходяться поганих стосунках з однолітками і зі своєю сім'єю і мають значні емоційні розлади, які проявляються негативі, агресивності, мстивості [6, 12-14]. Дана характеристика є досить розмитою для організації корекційних дій, оскільки не зрозуміло чи є ці особливості результатом свідомого вибору, простим наслідуванням чи емоційним розладом.

На думку А. Личко, в роботі з девіантними підлітками гарно себе зарекомендував підхід заснований на акцентуації характеру. В той же час зазначено, що помилкою було ототожнення тих або інших акцентуацій з девіантністю [35, 110]. Цілком обґрунтованими є відхилення в поведінці дітей, які пов'язані зі стилем батьківського виховання і взаємовідносинами в сім'ї. Д. Боумрін виділив параметри батьківського стилю(контроль, вимоги, спосіб спілкування, емоційна підтримка), що „відповідає” за наявність певних дитячих рис, пов'язаних з певною поведінкою [59, 39-40].

Залежність поведінки дитини від характеру відносин батьківсько-дитячих відносин підкреслюється багатьма психологами. Зрозуміло, що ця залежність не завжди є прямою, частіше вона є опосередкованою додатковими умовами і факторами: соціальними, економічними, інтелектуальним кліматом в сім'ї, особливостями когнітивного і фізичного розвитку дитини [51, 305]. Причинно-наслідковий зв'язок між стилем сімейного виховання і формуванням негативних форм поведінки в дітей зазначає І. Фурманов [59, 13-14].

Частково висока агресія спостерігається в дітей з таким типом виховання:

- “емоційне відторгнення” (по типу “Попелюшки”, де мінімальна увага до дитини поєднується з перебільшеною заборонаю, строгістю вимог);
- “гіпопротекція”. (дитина самостійна у своїх діях, батьки не цікавляться нею і не контролюють її поведінку).

- З “жорстоким ставленням” (занадто суворі покарання за незначні порушення поведінки);
- З “домінантною гіперпротекцією” (приділяють занадто багато уваги, не дають змоги бути самостійним).

Негатив у відносинах з оточуючими результат “спотвореної гіперпротекції” (приділяють велику увагу дитині, але тільки в деяких її потребах, навиків соціалізації не формуються) [53, 36]. Існують спроби відмовитись від будь-яких типологій девіантності. Так, наприклад, Д. Скотт, вважав малопродуктивною спробу виділити три типи “важких” дітей, пропонує ретельно фіксувати різні форми поведінки, які засвідчують шкільну дезадаптацію.

А. Прихожан і Н. Товстих [46], не намагаючись спеціалізувати всі види неблагополуччя “важких” дітей (з термінології авторів), класифікують стратегії реагування психолога на запити відносно відхилення у поведінці підлітків за принципом процесуальності - в залежності від того, як планує і будує свою діяльність психолог. Можливі різні варіанти, але в їх основі - дві основних стратегії.

По-перше, це підбір діагностичних процедур в суворій відповідності у відповідності з отриманим запитом. Згідно з результатом діагностики розробляється план корекційної роботи.

По-друге, це неспецифічне реагування, що реалізується двома:

а) незалежно від змісту запиту застосування групи психодіагностичних методик у відповідності з цим, розробка варіантів корекційної роботи та роботи, що сприяє розвитку;

б) незалежно від змісту запиту і розуміння причин складності] які сприяють розвитку особистості в цілому і змусили би його відмовитись від неконструктивних форм реагування.

В. Воробйов, Н. Коновалова [37, 28-29] розглядають три причини і відповідно три форми шкільної дезадаптації. Перша форма так звана “деприваційна”. В цьому контексті поняття “депривація”, на відміну від традиційного розуміння, розглядається нездатність особистості побачити в

реальній психологічній ситуації особисту психологічну проблему. Автори вважають, що причиною такого “безпроблемного” розвитку особистості може бути не тільки істинна депревація, але і гіперопіка. В результаті діти не мають нормальної психологічної адаптації, не актуалізують потребу у пізнанні. Таким чином, шкільні проблеми тих хто навчається будуть скоріше проблемами вчителів, батьків, а не особистими психологічними проблемами.

Друга форма шкільної дезадаптації має невротичну природу. Причина порушень у цьому випадку - непродуктивність процесів адаптації. Це свідчить, що хоча у невротичної особистості психологічні проблеми виникають своєчасно, частіше вони залишаються невирішеними: витісняються, пригнічуються психологічним захистом особистості.

Третя форма “психопатична”. При таких порушеннях “психологічні проблеми актуалізуються завчасно, але вирішуються дитиною неправильно, так що в результаті їх вирішення особистість не тільки збагачується, а, навпаки, обростає неадаптивними стратегіями і тактиками поведінки в нових проблемних ситуаціях” [29]. До таких неадаптивних стратегій слід віднести, наприклад, демонстративне залишення дому, вибіркову неуспішність, як протест проти конкретного вчителя. Автори підкреслюють необхідність розпізнавати психопатичну форму дезадаптації від звичайних асоціальних форм поведінки, маючи на увазі, можливо, тотальність останніх.

Н. Максимова та О. Мілютіна [38, 119] побудували типологію соціально неадаптованої поведінки підлітків в залежності від різних детермінант дезадаптації:

1 тип - підлітки, які противляться педагогічному впливу через “недостатньо сформовану особисту структуру, низький рівень розвитку моральних уявлень та соціально позитивних навиків поведінки (педагогічна занедбаність)” [17, 76-77].

2 тип - підлітки, які протистоять педагогічному впливу з певними особистими і психофізіологічними особливостями: акцентуаціями характеру, емоційною неврівноваженістю, в результаті мінімальних мізкових дисфункцій.

3 тип - підлітки, які “протистоять педагогам і/або батькам в результаті

неправильного виховного впливу (хибна або ситуативна важковиховуваність) [60].

4 тип - власне важковиховувані, “в яких протистояння викликане функціональними новоутвореннями особистості, механізмами психологічного захисту”.

Причини, що викликають важковиховуваність, не діють ізольовано одна від одної. Ніяка окремо розглянута причина не може фактично бути єдиною: важковиховуваність завжди складається з комплексу факторів, збігом ряду негативних обставин.

1.2. Причини виникнення відхилень у поведінці підлітків

Негативні соціально-економічні та політичні процеси, які відбуваються в суспільстві, тяжко вразили і навчальні заклади, гострота проблем злочинності і правопорушень серед учнів посилюється. Тому все частіше ми чуємо повідомлення про злочини, скоєні неповнолітніми. І стикаємось з тим, що безпосередніми учасниками правопорушень стають діти. За даними статистики, у 2010 році у виховних колоніях утримувалось близько 2,8 тис. неповнолітніх правопорушників. Більше половини з них засуджені за крадіжки, кожен четвертий - за розбій та пограбування, кожен десятий - за нанесення тяжких тілесних ушкоджень або вбивство. При цьому 13% засуджених мають 14-16 років, 28% - 16-17 років та 39% - 17-18 років. Майже кожного третього неповнолітнього, який перебуває у виховних колоніях, засуджено на строк від 1 до 3 років позбавлення волі, половину - від 3 до 5, та майже 18% - на термін понад 5 років [34, 290].

Серед факторів, які впливають на посилення девіацій серед дітей і підлітків, можна назвати такі :

- соціально-економічні фактори (низький матеріальний рівень життя сім'ї, погані житлові умови, безробіття батьків);
- медико-санітарні фактори (несприятливі екологічні умови, хронічні захворювання батьків і ускладнення спадковості, антисанітарія та ігнорування санітарно-гігієнічними нормами);
- соціально-демографічні фактори (неповна чи багатодітна сім'я, сім'я з вторинними шлюбами та зведеними батьками);
- соціально-психологічні фактори (сім'ї з деструктивними емоційно-конфліктними відносинами подружжя, педагогічною нездатністю батьків та їх низький загальноосвітній рівень, деформація ціннісних орієнтацій);
- кримінальні фактори (алкоголізм, аморальний і паразитичний спосіб життя батьків, сімейні суперечки, присутність членів сім'ї, що відбували покарання, схильність до субкультури злочинного світу) [50,10-11].

Причинами протиправної поведінки вчені цікавились вже давно. При їх виявленні основне значення надається людині, нормам поведінки і соціальному оточенню. Так, з погляду соціології, є три основні причини девіації: біологічні, психологічні, соціологічні.

Основи біологічних факторів закладені ще у кінці XIX століття італійським лікарем Ч. Ломброзо, котрий виявив зв'язок між кримінальною поведінкою людини і певними її фізичними рисами. Він вважав, що люди схильні до певних типів поведінки за своїм біологічним складом, і стверджував, що "кримінальний тип" є результатом деградації до більш ранніх стадій людської еволюції. Цей тип можна визначити за такими характеристиками, як випираюча нижня щелепа, ріденька борідка, вузьке чоло, довгі руки і нечутливість до болю. Теорія Ломброзо набула широкого розповсюдження й деякі мислителі стали його послідовниками - вони теж встановили зв'язок між девіантною поведінкою і певними фізичними рисами людей.

У. Шелдон (1940), відомий американський психолог і лікар, підкреслював важливість будови тіла. Він вважав, що у людей певна будова тіла означає наявність характерних особистісних рис:

- ендоморфи (люди з округлими формами), яким притаманні товариськість, вміння знаходити спільну мову з людьми, потурання своїм бажанням;
- мезоморфи (чис тіло відрізняється силою і стрункістю) виявляють схильність до неспокою, активність і чутливість;
- екторморф (людина слабкої статури) характеризується здатністю і схильністю до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю, вразливістю.

Спираючись на дослідження поведінки двохсот юнаків у центрі реабілітації, Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіантної поведінки мезоформи, хоча вони далеко не завжди стають злочинцями [36, 46-47].

Незважаючи на те, що подібні біологічні концептуальні підходи були популярні на початку XX століття, інші концепції їх поступово витіснили. Були отримані дані про те, що розумові відхилення, особливо шизофренія, можуть бути обумовлені генетично. Крім того, деякі біологічні особливості індивіда можуть

впливати на психіку особистості. Наприклад, якщо хлопчика дратувати за те, що він невеликого зросту, то його реакція може бути спрямована проти суспільства і виявиться у девіантній поведінці. Але в таких випадках біологічні фактори лише непрямым шляхом сприяють девіації, поєднуючись з соціальними і психологічними. Тому при будь-якому біологічному аналізі девіації, необхідно враховувати сукупність багатьох факторів.

Частина вчених протиправну поведінку індивіда пояснює психічними факторами. Психологічний підхід, як і біологічні теорії, часто пов'язують з аналізом кримінальної поведінки. Мислителі минулого, які прагнули до психологічного пояснення девіації, підкреслювали важливість таких загальних станів: "розумових дефектів", "дегенеративності" і "психопатії" [14, 109-110].

Кримінологи намагалися за допомогою наукових методів встановити зв'язок між станами, що були названі, і кримінальною поведінкою. Психоаналітики запропонували теорію, яка пов'язувала девіантні вчинки з психічними відхиленнями. Ретельні дослідження показали, що сутність девіації не можна пояснити тільки лише на основі аналізу психологічних факторів.

У 1950 році Крессі і Шуесслер зробили критичний огляд багатьох наукових робіт, автори яких намагалися довести, що правопорушникам і злочинцям притаманні деякі психологічні особливості, не характерні для законослухняних громадян. Однак не було виявлено ні однієї психологічної риси, наприклад, емоційна незрілість, психічна неврівноваженість чи занепокоєність, які можна було б спостерігати у всіх злочинців [49].

У наш час більшість психологів і соціологів визначають, що особливості людини як особистості і мотиви її вчинків, мабуть, виявляють важливий вплив на всі види девіантної поведінки. Більш імовірно, що девіація виникає в результаті поєднання багатьох соціальних і психологічних факторів. Біологічне і психологічне пояснення девіації пов'язані головним чином з аналізом природи девіантної особистості. Також причинами, які спонукають підлітків і дітей до протиправної поведінки є наступні особливості:

1. Вікові особливості: стрімкий фізичний розвиток організму, моральна нестійкість, неадекватна самооцінка (завищена, занижена), процес інтенсивного

формування свободи, протиріччя світосприйняття;

2. Педагогічна і моральна занедбаність: наявність неорганізованого вільного часу, низький освітній, духовний і професійний рівень;
3. Проблеми в сім'ї: відсутність батьків або неповна сім'я, антисупільні прояви батьків, рідних; розрив родинних зв'язків;
4. Мотиви здійснення злочинів: продемонструвати дорослість, отримати схвалення правопорушення;
5. Схильність до девіантної поведінки;
6. Залежність від старших правопорушників;
7. Низька правова культура;
8. Протидія вихованню та режиму закладу;
9. Схильність адаптуватися до умов закладу;
10. Стратифікація засуджених (статусно-рольові відносини);
11. Відсутність певних життєвих планів.

Причиною протиправної поведінки в неповнолітніх правопорушників також можна назвати і агресію. В агресивності є свої позитивні і негативні тенденції. Наприклад, вона може проявлятися в ініціативності й активності або ворожості, неслухняності й опорі. Агресивність здатна розвинути ініціативність або ж зробити дитину настирливою, недовірливою й лякливою. Головним завданням практики є розвиток позитивних сторін агресивності і попередження негативних. Для цього, перед усім, необхідно дати визначення агресії та дослідити основні детермінанти її проявів [25 10]. В основі агресії не завжди знаходиться реакція ворожості. Вона також може мети захисний характер.

Агресивна поведінка проявляється вже в ранньому віці, піддаючи випробуванню батьківське терпіння і створюючи напруження в стосунках з однолітками [42]. Найгостріше постає проблема агресивної поведінки в підлітковому віці, коли здійснюється перехід до нового щабля розвитку особистості; серед підлітків посилюється негативізм, демонстративна стосовно дорослих поведінка, частішають випадки проявів агресивності. Слід зазначити, що агресія підлітків безпосередньо не пов'язана з порушенням усталених правил і норм і відокремлюється від асоціальної поведінки.

Становлення агресивної поведінки - складний і багатогранний процес, в якому діє ціла низка чинників [4, 18]. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї. Характер стосунків між батьками, між батьками і дітьми, дисгармонія в сім'ї є чинниками, що визначають агресивну поведінку дітей.

Особистісні характеристики також відіграють важливу роль у формуванні агресивної поведінки. До них ми відносимо підвищений рівень психопатизації, нестійкість емоційного стану, що виявляється в підвищеній збудливості, подразливості, а також депресивності, яка веде до підвищення рівня тривожності, скутості, невпевненості в собі [23, 49].

Останніми роками спостерігається зростання захворювань на наркоманію та алкоголізм. Збільшується і кількість кримінальних злочинів внаслідок зловживання психотропними речовинами. Слід зазначити, що чимало осіб, які залежні від алкоголю та наркотиків, почали зловживати ними ще в юнацькому віці [5, 165].

Алкоголізм та наркоманію неповнолітніх часто розглядається як відхилення в розвитку особистості. Вживання алкоголю чи наркотиків викликає зміну стану свідомості людини. Недарма дітям так подобаються ігри, внаслідок яких порушуються координація рухів, змінюється сприйняття. Ймовірно, аналогічний цьому і механізм “рефлексу зосередження” у немовляти [10, 87-88]. Старші діти самі намагаються знайти можливість випробувати ці відчуття.

Сучасна людина здебільшого позбавлена можливості брати участь у діях, що символізує зміну її особистості. Якщо людина вміє виходити за межі звичних уявлень, вона зможе знайти вихід із ситуації, що потребують трансформації особистості: переоцінки цінностей, нової оцінки своєї особистості, перебудови стосунків, мотивів поведінки тощо. Тобто бажання випробувати змінений стан свідомості (в дитинстві), а потім здійснювати періодичні метаморфози особистості, детерміноване необхідністю свого роду “тренування” психіки, підготовки її (загартовування) до можливих психотравмуючих ситуацій [65, 91].

При нормальному процесі соціалізації таке «тренування» психіки відбувається в ході розвитку здатності емпатії - співпереживання, дійового

співчуття до інших людей. Коли дорослі привчають дитину зважати на інших людей, розуміти їх, сприймати їхній біль, радощі і горе як свої (аж до альтруїзму і самопожертви) і, в свою чергу, самі дорослі виявляють таке ж ставлення, тоді життєвий досвід дає основу гарної адаптивності і психіки. Велике значення має також прилучення дитини до культури: книги й театр, кінофільми переносять людину в масштаби всесвіту, відривають від кола особистих турбот, примушують змінити “обличчя”, ототожнюючи себе з кимось із дійових осіб [13, 45].

Якщо алкоголізм або наркоманія дорослої людини довгий час можуть розвиватися приховано, не відбиваючись на трудовій діяльності, соціальному статусі, то в підлітків, навпаки, спочатку відбувається соціальна дезадаптація, а потім уже приєднується вживання алкоголю або інших психотропних речовин. Адиктивна поведінка є складовим елементом девіантної поведінки, ніби нашаровуючись на соціальну дезадаптацію підлітка [64, 84]. Виняток становлять біологічно схильні до алкоголізму підлітки, у яких хвороба виникає внаслідок випадкового вживання спиртного.

Головними факторами виникнення в неповнолітніх потреби вживання психотропних речовин є: вікові особливості; несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку; відхилення у функціонуванні вищої нервової діяльності. Коли згадані фактори, завдяки втручанню дорослих, усуваються, або компенсуються, зловживання припиняється без традиційного лікування. І навпаки, ніякі ліки чи погрози не допоможуть, якщо відсутні умови для задоволення життєво важливих соціальних потреб підлітка, фрустрованих наведеними вище факторами [61, 163-164].

Дитячі психіатри вважають, що в підлітків практично неможливо розмежувати ситуаційні порушення поведінки і прояви захворювання, яке розпочинається. Типова ситуація, коли підліток “відбився від рук”, відмовляється виконувати вимоги батьків, вчителів, став погано навчатися,, пропускати уроки, грубіянити, проводить весь час з компанією собі подібних, розпиває спиртні напої або експериментує з іншими психотропними речовинами, - така ситуація може бути наслідком впливу одного з наведених нами факторів або їх сукупністю [17].

Наведені міркування підтверджують і багато досліджень, які довели, що пияцтво і наркоманія неповнолітніх - це передусім прояви порушень поведінки, які, у свою чергу, обумовлені соціальним середовищем. Так 75% підлітків, які поступають на обстеження у зв'язку з вживанням, психотропних речовин або на лікування від наркоманії, зростали в неблагополучних сім'ях; до 90% правопорушників - теж вихідці з неблагополучних сімей; 76% підлітків, що п'ють, виховувались у неблагополучних, а 59% у неповних сім'ях [43].

Сім'я - це перший стійкий колектив (група) в житті кожної людини. В процесі формування особистості сім'я відіграє одну з найголовніших ролей: це перша сходинка соціалізації і самопізнання особистості. Тут дитина набуває умінь і навички в спілкуванні і людському взаєморозумінні, тут закладаються моральні погляди і відбувається, професійне самоствердження.

Безперечно, яке б велике місце в розвитку дитини не займала школа, батьки залишаються першими педагогами своїх дітей і несуть головну відповідальність за їх виховання. Дитина емоційно прив'язана до батьків, її «Я», що формується тісно пов'язано і сильно включене в сімейне «Ми».

Життя дитини в більшості випадків копіюється і відбивається від дорослого побуту її оточення, так як в засвоєнні соціального досвіду для неї головну роль відіграють імітація і ідентифікація, що веде до прийняття їх цінностей, установок, норм і способів поведінки. Якщо поруч неблагополучне середовище, де відсутня система життєвих цінностей і дитина росте сама по собі, то дуже скоро підхоплює всі її хвороби. Хвороби, джерелом яких є відсутність істинних людських цінностей, називаються по-різному: аморальність, цинізм, моральні розлади, соціальна запущеність [40]. На думку В.І. Нефедова, діти не народжуються поганими, вони стають такими, якщо перед їхніми очима щоденний дурний приклад батьків. Вони нічого не забувають, а якщо забувають слова, то все ж залишається глибокий слід в душі [51, 160].

Неблагополучна для дитини сім'я - це не синонім асоціальної сім'ї. Звичайно, сім'я п'яниці і сім'я наркомана для будь - якої дитини буде неблагополучною, але поняття неблагополуччя слід розглядати тільки в співвідношенні з конкретною дитиною. Для одної дитини сім'я може бути

підходящою, а для іншої ця сім'я стане причиною душевних переживань і навіть психічного захворювання. Душа маленької людини дуже ранима і потребує постійної уваги [32, 102].

Підлітковий вік - небезпечний період щодо формування афективної, поведінки. Прагнення до пізнання всього нового, незвичайного, бажання якомога скоріше стати дорослим, перейняти звички і способи поведінки старших, страх відстати від однолітків, здаватися в їхніх очах смішним - усе це за ситуації, яка складається несприятливо, дуже часто призводить підлітка до вживання психотропних речовин [55, 78].

Взагалі всі спроби дорослого взяти під контроль поведінку підлітка, нав'язати йому свої погляди, смаки, інтереси, дрібна опіка звичайно викликає явний опір. На знак протесту проти диктату батьків син або донька можуть робити все навпаки: пропускати уроки, палити, товаришувати з тим, з ким забороняють батьки. У гостріших ситуаціях підлітки утікають з дому, починаючи вживати спиртні напої, наркотики, навіть токсичні речовини [7, 51].

Приховані прояви реакції емансипації проходять не так яскраво, але й не менш небезпечно. В цьому випадку підліток зовнішньо погоджується з вимогами дорослих, а насправді чинить по-своєму. Такі підлітки живуть "подвійним життям": вдома й у школі вони - одні, а в своєму середовищі - зовсім інші. [28, 204]. Природно, що, приховуючи від батьків або інших дорослих особисті справи, підліток задовольняє потребу в самостійності, бажання бути або здаватися дорослим, ризикуючи при цьому наробити багато помилок, внаслідок браку власного життєвого досвіду та керівництва дорослих.

Прагнення бути незалежним, дорослим спонукає підлітка ніби ходити на грані дозволеного і забороненого, випробовуючи "на міцність" норми, закони, традиції суспільства. Діапазон такого "пошуку меж дозволеного" дуже широкий: від фамільярного поводження з учителями, неслухняності щодо батьків до спроб порушити або обійти закон [58, 194].

Висновки до I розділу

Молодь є найактивнішим психологічним суб'єктом і тому прояви соціально неприйнятної поведінки найвиразнішим чином проявляється саме в ній. У цьому віці, коли не сформований стійкий світогляд, особи найбільш піддаються зовнішньому впливу. Сприймаючи інтереси, погляди оточуючих, вони вбирають їх в себе і в подальшому керуються ними. З розвитком девіантної поведінки у молоді все менше проявляються позитивні почуття, що може стати резервом для майбутньої злочинності. Вивчення проблеми схильності до девіантної поведінки молоді потребує, перш за все, визначення його місця в системі координат більш широкого соціального змісту. Девіантна поведінка, набуло останнім часом масовий характер, що поставило це явище в центр уваги соціологів, педагогів, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. Причина цього відхилення лежить в особливостях взаємозв'язку та взаємодії людини з навколишнім світом, соціальним середовищем і самим собою.

Виховна робота завжди здійснюється в межах „проблемної ситуації”, що характеризується таким станом соціокультурного життя на індивідуальному, груповому, загально соціальному рівнях, за якого під дією зовнішніх або внутрішніх чинників раніше сталі процеси способу життя, взаємодії людей, їхні динамічні зв'язки з оточенням виявляються порушеними, а механізм відновлення балансу відсутні. При цьому виникає, необхідність перегляду (аж до відмови від них) звичних соціокультурних зразків, оскільки за обставин, що змінилися, вони втрачають функції засобів підтримки соціокультурного порядку, що приводять до бажаних результатів.

Спостерігається явище, коли соціальні відхилення і соціальна дезадаптація підлітків і молоді супроводжується деформацією їх соціальних зв'язків, а також категоричним відчуженням від сім'ї і школи. З метою подолання такого відчуження та включення об'єктів соціалізації у суб'єкт-суб'єктні відносини і систему соціально значущих відносин необхідно реалізувати комплекс соціально-педагогічних заходів, спрямованих як на оздоровлення ситуації та умов у школі, сім'ї, так і на індивідуальну педагогічну

корекцію особистості з девіантною поведінкою.

Поведінка з відхиленням (девіантна поведінка) відрізняються як за змістом і цільовою спрямованістю, так і за мірою суспільної небезпеки. Така поведінка як явище протилежне нормативній поведінці, вона є системою вчинків, які виходять за межі загальноприйнятих моральних і правових норм, за винятком норм психічного здоров'я. У сфері виховної роботи більш адекватне таке визначення: девіантна поведінка відображає зв'язок поведінки особистості, соціальних груп і спільної з соціумом всієї системи суспільних відносин, регулювання яких здійснюється за допомогою системи соціальних норм, враховуючи при цьому взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, які визначають появу мотивів, цілей і рішучості здійснити анти нормативний вчинок.

Причинами, які спонукають підлітків і дітей до протиправної поведінки є такі особливості: вікові особливості: стрімкий фізичний розвиток організму, моральна нестійкість, неадекватна самооцінка (завищена, занижена), процес інтенсивного формування свободи, протиріччя світосприйняття; педагогічна і моральна занедбаність: наявність неорганізованого вільного часу, низький освітній, духовний і професійний рівень; проблеми в сім'ї: відсутність батьків або неповна сім'я, антисуспільні прояви батьків, рідних; розрив родинних зв'язків; мотиви здійснення злочинів :мати те, чого не можеш мати, продемонструвати дорослість, отримати схвалення правопорушення; низьке усвідомлення того що здійснює правопорушення; схильність до девіантною поведінки; залежність від старших правопорушників; низька правова культура; протидія вихованню та режиму закладу; схильність адаптуватися до умов закладу; стратифікація засуджених (статусно-рольові відносини); відсутність певних життєвих планів.

Причиною протиправної поведінки в неповнолітніх правопорушників також можна назвати і агресію. В агресивності є свої позитивні і негативні тенденції. Наприклад, вона може проявлятися в ініціативності й активності або ворожості, неслухняності й опорі. Агресивність здатна розвинути ініціативність або ж зробити дитину настирливою, недовірливою й лякливою. Головним завданням практики є розвиток позитивних сторін агресивності і попередження

негативних. Для цього, перед усім, необхідно дати визначення агресії та дослідити основні детермінанти її проявів.

Сім'я - це перший стійкий колектив (група) в житті кожної людини. В процесі формування особистості сім'я відіграє одну з найголовніших ролей: це перша сходинка соціалізації і самопізнання особистості. Тут дитина набуває умінь і навички в спілкуванні і людському взаєморозумінні, тут закладаються моральні погляди і відбувається професійне самоствердження. Неблагополучна сім'я частіше а все є причиною появи соціально запущених дітей і підлітків з девіантною поведінкою, хоча необхідно визнати, що бувають випадки, коли в таких сім'ях виростають морально довершені люди. Для одної дитини сім'я може бути підходящою, а для іншої ця сім'я стане причиною душевних переживань і навіть психічного захворювання.

Підлітковий вік - небезпечний період щодо формування афективної поведінки. Прагнення до пізнання всього нового, незвичайного, бажання якомога скоріше стати дорослим, перейняти звички і способи поведінки старших, острах відстати від однолітків, здаватися в їхніх очах смішним - усе це створює ситуації, які дуже часто приводить підлітка до вживання психотропних речовин, алкоголю, наркотиків, до нехтування норм поведінки, соціальної запущеності і врешті-решт - до порушення закону.

РОЗДІЛ II. РОЗРОБКА ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВАЖКОВИХОВУВАНOSTI

2.1. Діагностика особливостей неповнолітніх з відхиленнями у поведінці

Наше діагностичне дослідження ми здійснили на базі деяких загальноосвітніх шкіл, а також користувалися даними відділу кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Його метою було виявлення спрямованості особистості неповнолітніх правопорушників. У експерименті брали участь понад 40 підлітків. В якості інструментарію нами був обраний «Модифікований запитальник для визначення акцентуацій характеру в підлітків» Личко В. Ф.

Запитальник включає 143 твердження, що складають 10 діагностичних і

одну контрольну, шкалу (шкалу неправди). У кожній шкалі по 13 тверджень. Твердження в тексті опитувача подаються у випадковому порядку. Діагностуються гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний і нестійкий типи. Порядок заповнення опитувача і підрахунку балів викладений в інструкції для осіб, що обстежуються.

На підставі зібраного матеріалу, окремо по кожному типу акцентуацій, визначене мінімальне діагностичне число (МДЧ), що є нижньою межею довірчого інтервалу, що розраховується за формулою:

$$\text{МДЧ} = M - RN * W,$$

де М - середній по вибірці бал даного типу акцентуацій; RN - табличний коефіцієнт; W - розмах даних.

У процесі дослідження ми дотримувалися таких правил ідентифікації типів:

1. Якщо МДЧ досягнуто або перевищено тільки по одному типу, то діагностується цей тип.
2. Якщо МДЧ перевищено по декількох типах, то діагностується:
 - а) у випадку перерахованих сполучень - змішаний тип: інші сполучення, отримані по МПДО, повинні бути визнані такими, що не сполучаються;
 - б) якщо по якомусь типу набрано балів на 4 більше, ніж по інших типах, останні не діагностуються, навіть якщо сполучення сумісно;
 - в) у випадку несумісних сполучень діагностується той тип, на користь якого набрано більше балів;
 - г) якщо два несумісні типи набрали однакову кількість балів, для виключення одного з них необхідно керуватися такими правилами домінування (зберігається тип, зазначений після знаку рівності):
3. Якщо МДЧ досягнуто або перевищено у декількох типах і за правилом 2 їх не вдається скоротити до двох, то відбираються два типи з найбільшим числом балів, після чого керуються правилом 2.
4. Якщо по контрольній шкалі отримано більше 4 балів, то, як уже

відзначалося, до шкали демонстративності додається 1 бал, якщо більше 7 - додається відповідно 2 бали. Проте, якщо після цього демонстративний тип не діагностується, результати обстеження визнаються недостовірними й у відношенні даного підлітка його треба повторити.

Досягнення або перевищення МДЧ по тому або іншому типу плюс подані раніше правила ідентифікації типів гарантують точність діагностики не менше $P > 0,95$.

Наприклад, проаналізуємо за діагностичною процедурою тесту МПДО бланк відповідей Сидоренко О. (9-А клас). У даному випадку МДЧ перевищено за двома типами: гіпертимний тип -10; тривожно-педантичний тип -10.

Відповідно до правила 2а, гіпертимний і тривожно-педантичний типи не поєднуються. Відповідно до правила 2в і 2г, діагностується тривожно-педантичний тип, а приписування собі рис гіпертимного типу варто розглядати як прояв або гіперкомпенсації (бажання стати сильним саме там, де ти слабкий), або психологічного захисту, або того й іншого разом.

Нами була розроблена інструкція для осіб, що обстежуються за МПДО:

Кожен із вас хоче знати особливості свого характеру, принаймні, його найбільш яскраві риси. Знання свого характеру дозволяє керувати собою, краще взаємодіяти з людьми, орієнтуватися на визначене коло професій. Адже характер - це основа особистості. Даний тест допоможе вам визначити тип вашого характеру, його особливості.

Вам запропоновані листи запитань і відповідей. Прочитавши в листі відповідей кожне питання-твердження, вирішіть: типово, характерно це для вас або ні. Якщо так, тоді підкресліть номер цього питання на листі відповідей, якщо ні, пропустіть цей номер. Чим точніші й щиріші будуть ваші вибори, тим більше ви дізнаєтеся про ваш характер.

Після того як лист відповідей буде заповнений, підрахуйте суму набраних вами балів по кожному рядку (один підкреслений номер - це один бал). Проставте ці суми наприкінці кожного рядка.

Лист тверджень

1. У дитинстві я був веселим і невгамовним.

2. У молодших класах я любив школу, а потім вона почала мене обтяжувати.
3. У дитинстві я був таким же, як і зараз: мене легко було засмутити, але і легко заспокоїти, розвеселити.
4. У мене часто буває погане самопочуття.
5. У дитинстві я був уразливим і чутливим.
6. Я часто побоююся, що з моєю мамою щось може трапитися.
7. Мій настрій поліпшується, коли мене лишають одного.
8. У дитинстві я був примхливим і дратівливим.
9. У дитинстві я любив розмовляти і грати з дорослими.
10. Вважаю, що найважливіше – незважаючи ні на що якнайкраще провести сьогоднішній день.
11. Я завжди дотримую свої обіцянки, навіть якщо це мені не вигідно.
12. Як правило, у мене гарний настрій.
13. Тижні гарного самопочуття замінюються в мене тижнями, коли і самопочуття, і настрої у мене погані.
14. Я легко переходжу з радості до смутку і навпаки.
15. Я часто відчуваю млявість, нездужання.
16. До спиртного я відчуваю відразу.
17. Уникаю пити спиртне через погане самопочуття та головний біль.
18. Мої батьки не розуміють мене й іноді здаються мені чужими.
19. Я ставлюся недовірливо до незнайомих людей і мимоволі побоююся зла з їхнього боку.
20. Я не бачу в себе великих хиб.
21. Від нотацій мені хочеться утекти подалі, але якщо не вдається, мовчки слухаю, думаючи про інше.
22. Всі мої навички гарні і бажані.
23. Мій настрій не змінюється від незначних причин.
24. Я часто прокидаюся з думкою про те, що сьогодні має бути зробленим.
25. Я дуже люблю своїх батьків, але, буває, сильно ображаюся і навіть

сварюся з ними.

26. Періодами я почуваю себе бадьорим, періодами - розбитим.
27. Нерідко я соромлюся їсти при сторонніх людях.
28. Моє відношення до майбутнього часто змінюється: то я налаштовуюся на найкраще, то майбутнє здається мені безнадійним.
29. Я люблю займатися чим-небудь цікавим на самоті.
30. Майже не буває, щоб незнайома людина відразу викликала у мене симпатію.
31. Люблю одяг модний і незвичний, що викликає подив.
32. Більше усього люблю гарно поїсти і добре відпочити.
33. Я дуже урівноважений, ніколи не дратуюся і ні на кого не серджуся
34. Я легко знайомлюся з людьми у будь-якій обстановці.
35. Я погано переносю голод - швидко слабшаю.
36. Самотність я переносю легко, якщо воно не пов'язана з прикростями.
37. У мене часто буває поганий, неспокійний сон.
38. Моя сором'язливість заважає мені подружитися з тими, з ким мені хотілося б.
39. Я часто тривожуся з приводу різноманітних прикростей, що можуть відбутися в майбутньому, хоча приводу для цього немає.
40. Свої невдачі я переживаю сам і ні в кого не прошу допомоги.
41. Сильно переживаю зауваження й оцінки, які мене не задовольняють.
42. Частіше усього я вільно почуваю себе з новими, незнайомими однолітками, у новому класі, літньому таборі.
43. Як правило, я не готую уроки.
44. Я завжди говорю дорослим тільки правду.
45. Пригоди і ризик мене приваблюють.
46. До знайомих людей я швидко звикаю, незнайомі можуть мене дратувати.
47. Мій настрій прямо залежить від шкільних і домашніх справ.
48. Я часто втомлююся до кінця дня так, що здається - зовсім не

залишилося сил.

49. Я соромлюся незнайомих людей і боюся заговорити першим.
50. Я багато разів перевіряю, чи немає помилок у моїй роботі.
51. У моїх приятелів буває помилкова думка, нібито я не хочу з ними дружити.
52. Бувають іноді дні, коли я без причини на усіх серджуся.
53. Я можу сказати про себе, що в мене гарна уява.
54. Якщо вчитель не контролює мене на уроці, я майже завжди займаюся чим-небудь стороннім.
55. Мої батьки ніколи не дратують мене своїм поведженням.
56. Я можу легко організувати хлопців для роботи, ігор, розваг.
57. Я можу йти перед іншими в міркуваннях, але не в діях.
58. Буває, що я сильно радію, а потім сильно засмучуюся.
59. Іноді я роблюся примхливим і дратівливим, а незабаром шкодую про це.
60. Я надмірно уразливий і чутливий.
61. Я люблю бути першим там, де мене люблять, боротися за першість я не люблю.
62. Я майже не буваю цілком відвертим, як із приятелями, так і з рідними.
63. Коли я розсердився, я починаю кричати, розмахувати руками, а іноді і битися.
64. Мені часто здається, що при бажанні я міг би стати актором.
65. Мені здається, що тривожитися про майбутнє марно - усе саме по собі владнається.
66. Я завжди справедливий у відношеннях із учителями, батьками, друзями.
67. Я переконаний, що в майбутньому здійсняться всі мої плани і бажання.
68. Іноді бувають такі дні, що життя мені здається важчим, ніж насправді.
69. Досить часто мій настрій відбивається на моїх вчинках.
70. Мені здається, що в мене багато вад і слабкостей.

71. Мені буває тяжко, коли я згадую про свої маленькі помилки.
72. Часто різні міркування заважають мені довести почату справу до кінця.
73. Я можу вислухати критику і заперечення, але намагаюся все рівно усе зробити по-своєму.
74. Іноді я можу так розлютитися на кривдника, що мені важко утриматися, щоб відразу не побити його.
75. Я практично ніколи не відчуваю почуття сорому чи сором'язливості.
76. Не відчуваю прагнення до занять спортом або фізкультурою.
77. Я ніколи не кажу про інших погане.
78. Люблю різні пригоди, охоче йду на ризик.
79. Іноді мій настрій залежить від погоди
80. Нове для мене приємне за умови, коли воно обіцяє щось гарне.
81. Життя здається мені дуже важким.
82. Я часто відчуваю боязкість перед вчителями і шкільним керівництвом.
83. Закінчивши роботу, я довго хвилююся з приводу того, що міг зробити щось неправильно.
84. Мені здається, що інші мене не розуміють.
85. Я часто засмучуюся через те, що, розсердившись, наговорив зайвого.
86. Я завжди зумію знайти вихід із будь-якої ситуації.
87. Люблю замість шкільних занять сходити в кіно або просто прогуляти уроки.
88. Я ніколи не брав у будинку нічого без попиту.
89. При невдачі я можу посміятися над собою.
90. У мене бувають періоди підйому, захоплення, ентузіазму, а потім може наступити спад, апатія до усього.
91. Якщо мені щось не вдається, я можу впасти у відчай і втратити надію.
92. Заперечення і критика мене дуже засмучують, якщо вони різкі і грубі за формою, навіть якщо вони стосуються дрібниць.
93. Іноді я можу розплакатися, якщо читаю сумну книгу або дивлюся сумний фільм.

94. Я часто сумніваюся в правильності своїх вчинків і рішень.
95. Часто в мене виникає почуття, що я виявився непотрібним, стороннім.
96. Зіштовхнувшись із кривдою, я обурююся і відразу ж виступаю проти неї.
97. Мені подобається бути в центрі уваги, наприклад, розповідати хлопцям різні забавні історії.
98. Вважаю, що краще проведення часу, - це коли нічого не робиш, просто відпочиваєш.
99. Я ніколи не запізнююся до школи або ще будь-куди.
100. Мені неприємно залишатися довго на одному місці.
101. Іноді я такий засмучений через сварку зі вчителем або однолітками, що не можу піти до школи.
102. Я не вмію керувати іншими людьми.
103. Іноді мені здається, що я важко і небезпечно хворий.
104. Не люблю всякі небезпечні і ризиковані пригоди.
105. У мене часто виникає бажання перевірити ще раз роботу, яку я щойно виконав.
106. Я боюся, що в майбутньому можу залишитися самотнім.
107. Я охоче вислуховую наставлення, що стосуються мого здоров'я.
108. Я завжди висловлюю свою думку, якщо щось обговорюється в класі.
109. Вважаю, що ніколи не треба відриватися від колективу.
110. Питання, пов'язані зі статтю і любов'ю, мене цілком не цікавлять.
111. Завжди вважав, що для цікавої, привабливої справи всі правила можна обминути.
112. Мені іноді бувають неприємні свята.
113. Життя навчило мене бути не занадто відвертим навіть із друзями.
114. Я їм мало, іноді довго взагалі нічого не їм.
115. Я дуже люблю насолоджуватися красою природи.
116. Йдучи з будинку, лягаючи спати, я завжди перевіряю: чи вимкнені газ, електроприлади, чи замкнені двері.
117. Мене приваблює тільки те нове, що відповідає моїм принципам і інтересам.

118. Якщо в моїх невдачах хтось винний, я не залишаю його безкарним.
119. Якщо я когось не шаную, мені вдається поводитися так, що він цього не помічає.
120. Найкраще проводити час у різноманітних розвагах.
121. Мені подобаються всі шкільні предмети.
122. Я часто буваю ватажком в іграх.
123. Я легко переносю біль і фізичні страждання.
124. Я завжди намагаюся стримуватися, коли мене критикують або коли мені заперечують.
125. Я занадто недовірливий, тривожуся про все, особливо часто - про своє здоров'я.
126. Я рідко буваю безтурботно веселим.
127. Я часто загадую собі різноманітні прикмети, і намагаюся суворо притримуватися їх, щоб усе було добре.
128. Я не прагну брати участь у житті школи і класу.
129. Іноді я чиню швидкі, необдумані вчинки, про котрі потім шкодую.
130. Не люблю заздалегідь розраховувати усі витрати, легко беру в борг, навіть якщо знаю, що до терміна віддати гроші буде важко.
131. Навчання мене обтяжує, і якби мене не змушували, я взагалі не учився б.
132. У мене ніколи не було таких думок, які потрібно було б приховувати від інших.
133. У мене часто буває настільки гарний настрій, що в мене запитують, чого я такий веселий.
134. Іноді в мене настрій буває настільки поганим, що я починаю думати про смерть.
135. Найменші прикrostі занадто засмучують мене.
136. Я швидко втомлююся на уроках і стаю неуважним.
137. Іноді мене вражає брутальність і невихованість хлопців.
138. Вчителі вважають мене акуратним і стараним.
139. Часто мені приємніше роздумувати наодинці, ніж проводити час у гучній компанії.

140. Мені подобається, коли мені підкоряються.

141. Я міг би вчитися значно краще, але наші учителі та школа не сприяють цьому.

142. Не люблю займатися справою, що потребує зусиль і терпіння.

143. Я ніколи нікому не бажав поганого.

Розглянемо результати проведеного констатувального етапу експериментального дослідження. У даному експерименті брало участь 5 підлітків: 4 хлопчика та 1 дівчинка.

Тарасенко Максим, 13 років, відноситься за результатами діагностування до гіпертимного типу. Даний тип характеризується такими дезадаптивними якостями, як легковажність, відсутність етичних норм та почуття відповідальності, дратівливість у колі друзів та близьких, схильність до азартних захоплень, втеч, раннього статевого життя, алкоголю.

Характеризуючи наступного учасника необхідно зазначити, що це, дівчинка Гуменюк Олена, 14 років, яка за результатами проведеного констатуючого експерименту відноситься до тривожно-педантичного типу, для якого характерними є нерішучість, вагання в ситуації ухвалення рішення(аж до нездатності це зробити). Тому підлітки такого типу негнучкі у поведінці, скуті, емоційно стримані. Нерішучість у справах часто компенсується безапеляційністю в судженнях. Часто страждають різноманітними нав'язаними комплексами.

Василенко Олег, 16 років, який брав участь у даному діагностуванні, відноситься до нестійкого типу. Характерними рисами даного типу є схильність до зловживання алкоголем, наркотиками. Самооцінка неадекватна (не спроможний до самоаналізу, тверезій оцінці власних дій). Відсутня складна мотивація вчинків, до майбутнього байдужий, піддатливий навіюванню, ситуативно криміногенний.

Стосовно наступного учасника зазначимо, що Донець Віталій, 14 років відноситься до збудливого типу. Характерними рисами цього типу є афективна запальність, немотивована жорстокість стосовно більш слабкого, збудливість, педантичність, корисливість, азартність. Іноді, підкорившись владі захоплення,

гніву, азарту, втрачає контроль над власною поведінкою.

Мірошник Олександр, 15 років, за результатами опитування відноситься до демонстративного типу. При цьому демонстративним у даного підлітка є прагматичне намагання щось “виграти”, маніпулювати людьми, проте він є досить комунікабельним, має високу пристосованість до людей, що дає змогу легко входити в контакт з іншими.

2.2. Характеристика акцентуацій характеру підлітків і рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції девіантної поведінки

Акцентуації характеру підлітків ми вирішили представити за окремими типами у вигляді таблиці і запропонували рекомендації виховної роботи.

Гіпертимний тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації непсихологічного	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
--------------	------------------------------	--

Гіпертимні натури завжди дивляться на життя оптимістично, їм властива практично постійна висока активність і жага діяльності. За умов не дуже вираженої акцентуації на перше місце виступають позитивні риси: гарний настрій; висока контактність, комунікабельність; впевненість у собі; активне прагнення до діяльності, вражень, розваг; прагнення до лідерства, організаторські здібності. Проте за умов занадто яскраво вираженої акцентуації позитивний прогноз знімається. Виявляються такі дезадаптивні якості як	Залучення підлітка до різноманітних цікавих для нього видів діяльності. Комфортно почуває себе в групі однолітків, знаходячи сприятливе середовище для спілкування, виступаючи організатором цікавих справ. Умови для прояву ініціативи підлітка в чітко позначених межах дозволеного в поведженні. При цьому встановлені обмеження й обов'язки не повинні блокувати потребу гіпертимного підлітка у виявленні своїх думок, почуттів, вольових проявів, встановлені	Виховання в умовах домінуючої гіперпротекції або, навпаки, бездоглядності. Виховання в атмосфері емоційно й інтелектуально бідної сімейної обстановки, в умовах жорстких взаємовідносин, емоційного гноблення і сімейних конфліктів. Блокування прагнення гіпертимного підлітка до активної діяльності, до спілкування, до лідерства. Жорстка дисципліна. Монотонна нецікава діяльність (напр., на уроці), що не дає виходу типовим рисам гіпертимного характеру. Обмеження кола
---	--	--

Пропонуємо рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Створення умов для прояву ініціативи підлітка. Чітке аргументоване визначення обов'язків і меж прийнятнього поведінки підлітка. Уникнення гіперопіки. Чіткий розмірений стиль спілкування і взаємодії, доброзичлива не авторитарна позиція дорослого. Підкреслено не важлива форма спілкування з підлітком, що поєднується з розумною і послідовною вимогливістю. Вміле поєднання довіри до підлітка з контролем виконання доручень. Вплив на гіпертимного підлітка через уміле	Підтримка високого рівня працездатності на уроці; при виконанні однотипних операцій спрямовувати підлітка на пошук інших засобів рішення завдань, відмінних від звичних схем; чергувати різноманітні види діяльності; давати завдання для самостійної роботи, що відповідає інтелектуальним можливостям гіпертима. Тренування підлітка стосовно роботи, що потребує планування, систематизації. Контроль виконання вимог поетапності, послідовності при виконанні навчальних завдань. Чітка, спокійна, аргументована оцінка	Доручення: староста класу, голова ради, бригадир, екскурсовод, фізорг, турорганізатор, ведучий клубу тощо. Організатор колективних творчих справ у сфері власних інтересів і інтересів групи, колективу. Навчання: відповідальний, уміє доводити почату справу до кінця, бути поблажливим до недоліків інших у поєднанні з принциповою вимогливістю до себе й інших, уміє бути наполегливим, зібраним, серйозним. Навчання: самодисципліні, самовладанню, вмінню враховувати думку інших, ввічливості, тактовності, вмінню дотримувати слово. Виховні впливи: попередження,

Циклоїдний тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного комфорту	Провокуючи чинники і нестерпні ситуації
Даний тип частіше всього виявляється в старшому підлітковому або юнацькому віці. Його особливістю є періодичне (з фазою від декількох днів до декількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. У період підйому циклоїду властиві риси гіпертимного типу, за винятком легковажності і необов'язковості. Вони комунікабельні, мають захоплення. З інтересом працюють у групі. У період спаду різко знижується контактність, підліток небатослівний, песимістичний,	Комфортно почуває себе серед невеличкого кола близьких людей, що його розуміють і надають підтримку, особливо важлива для циклоїдів наявність тривалих стійких прихильностей: захоплень, дружби, любові. Додатковою психологічною підтримкою для циклоїда є улюблена справа, захоплення, що поділяється і підтримується дорослими. Особливо важливо це в період перебування циклоїда у фазі спаду (дистимічна фаза за цей період циклоїдні підлітки шукають самоти, спілкування з	Важливо пам'ятати, що циклоїдний тип має виражене біологічне "підґрунтя". Провокуючими чинниками, без сумніву, можуть виступати всі типи неправильного виховання в сім'ї. Субдепресивність, дистимічність циклоїда може мати також дидактогенну причину. У будь-якому випадку на стані циклоїда негативно позначаються емоційні перевантаження, виконання напруженої роботи протягом тривалого часу, швидка зміна умов і способу життя (життєвого стереотипу), однаковість життя (відсутність різноманіт-

Нами розроблені рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Рациональний розподіл сил, достатній відпочинок, профілактика перевтоми. Встановлення з підлітком теплих довірчих відношень із боку дорослих. Особливо компетентна увага дорослих повинна приділятися підлітку, який знаходиться в субдепресивній фазі: створення комфортних умов; відсутність грубих, непередбачених спроб "поговорити по душах"; підтримка бесіди, якщо підліток сам вийшов на неї у відповідних умовах; тактовне підкріплення будь-якого успіху підлітка і відсутність дріб'язкової уваги до його невдач і похибок.	У фазі підйому побудувати педагогічну взаємодію з підлітком нескладно. Особливу увагу педагог повинний приділяти підлітку, який знаходиться в субдепресивній фазі. Це доброзичлива робоча обстановка на уроці, уникання критики й осуджень, переваження заохочень; помірний індивідуальний темп роботи з наявністю часу на обмірковування завдань; навчання в групі з рівними за навчальними можливостями; однолітками, попередження елементів конкурентності на уроці; залучення до самостійної роботи на всіх етапах	Доручення; член учкому, редакції газети, екскурсовод, член добровільного товариства, ради клубу або гуртка, громадський лаборант* книголюб, бібліотекар, відповідальний за навчальний кабінет, дидактичний матеріал. Організатор колективних творчих справ у період підйому, у період спаду - учасник, виконавець справ у сфері інтересів. Навіювання: активна діяльна особистість із сильним характером і силою волі, цікавий співрозмовник, тонка багата натура. Навчання: самоконтролю свого стану,самодисципліні, умінню філософськи

Категорично не можна в цей період провокувати конфлікти з-підлітком. Краще вирішити всі проблеми, дочекавшись фази «підйому»	уроку з тим, щоб підліток сам визначав дистанцію і темп проходження індивідуального "навчального маршруту"; під час оцінювання діяльності основну увагу приділяти позитивним сторонам результату, спокійно й аргументовано оцінити можливу невдачу	ставитися до тимчасових труднощів, знаходити цікаві заняття в період спаду. Виховні впливи: бесіда, розповідь-міркування, захоплення, підтримка, прояв доброти, турботи
---	---	--

Основні риси	Ситуації психологічного комфорту	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
Головною рисою даного типу є крайня мінливість настрою, що легко і швидко змінюється вслід за обставинами. Швидкість у зміні настрою супроводжується глибиною: від оптимізму до чорної зневіри, від радості до суму зі сльозами на очах.	Лабільні підлітки комфортно почувають себе в колі сім'ї, близьких друзів, розуміючих турботливих дорослих, що приймають і люблять їх такими, які вони є, вибачаючи їм мінливість настрою, випадкові афективні спалахи, що не мають проте ані глибокої	За умов виховання в гармонійних сімейних умовах провокуючим фактором може бути загальний інфантилізм, що викликається частіше всього простудними захворюваннями, що рецидивують. Явно сприяє формуванню

Значна глибина переживань виявляється в міміці, позотонічній активності; прямо виявляється в самопочутті, працездатності, комунікабельності. Проте переважають періоди гарного настрою, під час яких лабільний підліток, товариський, легко пристосовується до нового, чуйний на прохання про поміч, уміє співчувати проблемам своїх близьких і друзів як своїм. Лабільні підлітки мають розвинену інтуїцію, легко вловлюють ставлення інших до себе і відповідають адекватно	агресивної наповненості, ані напруженості. Лабільні підлітки дуже вірні в любові і дружбі. Вони прагнуть до щирого спілкування зі значущими для них дорослими. Інтуїтивно почувають симпатію до себе, намагаються відповісти тим же. Напроти, явно відсторонюються, губляться у взаємодії з тими дорослими, які ставляться до підлітка байдуже або, тим більше з антипатією	лабільної акцентуації виховання в умовах жорстких взаємовідносин, маятникового, суперечливе виховання, виховання в умовах підвищеної моральної відповідальності. При сформованій акцентуації нестерпні: відсторонення з боку значущих осіб, вимушена розлука з ними; явна неправда, осудження, догани. Надзвичайно важко переживаються дійсні прикrostі й нещастя, що можуть призвести до гострих афективних реакцій, реактивної депресії, важких невротичних зривів (аж до суїцидних спроб)
--	--	---

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Обстановка добррозичливості та тепла. Комфортний психологічний мікроклімат у сім'ї, класному колективі. Часте позитивне підкріплення, схвалення, маленька похвала спроможна окрилити його. У стадії спаду настрою лабільний підліток потребує щирого співчуття. Не можна: виявляти найменшу грубість, категоричність; указувати на негативні риси, дорікати за несерйозність, непослідовність; конфліктно відповідати на афективний спалах підлітка; демонструвати невербальні прояви негативного ставлення	Організувати, роботу на уроці в спокійній доброзичливій обстановці, заохочуючи діяльність лабільного підлітка позитивним оцінюванням його зусиль, ласкавим розуміючим поглядом, підтримуючим доторком. Навчальне завдання висловлювати у формі прохання, супроводжуючи його впевненістю в обов'язковості певного успіху, при цьому зміст завдання підбирається індивідуально. При організації групової роботи на уроці не "розлучати" лабільного підлітка з його другом, не включати в групу явно більш сильних у	Доручення: старанно виконує всі доручення, що отримуються від значущого дорослого, але особливо успішний в індивідуальних дорученнях, що потребують турботи, зберігання, урахування (поливання квітів, ведення часопису тощо). Організатор справ, пов'язаних із спілкуванням, учасник справ у сфері інтересів. Навіювання: оптимістичного погляду на життя; цікавий співрозмовник, надійний помічник, чуйна людина, гарний друг, вірний товариш; його цінують і шанують. Навчання: прийомам емоційної саморегуляції,

Астено-невротичний тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного комфорту	Провокуючи чинники і нестерпні ситуації
Підвищена стомлюваність, особливо при розумовій роботі, що виявляється в усьому зовнішньому вигляді підлітка; на фоні стомлення, що розвивається, можуть відбуватися короточасні афективні спалахи (дратівливість, гнів, сльози). Типовою рисою є схильність до іпохондрії: підлітки дуже уважно прислухаються до своїх тілесних відчуттів, охоче лікуються, укладаються в постіль, піддаються оглядам і обстеженням. Психофізіологічному стану астеноневротиків властива особлива циклічність протягом доби, тижня, чверті.	Наявність теплого турботливого ставлення з боку близьких, комфортна, сповнена любові та взаємної довіри атмосфера в сім'ї. Оптимістичні установки в сім'ї, її емоційно-інтелектуальне багатство, загальні для членів сім'ї справи і захоплення. Психологічний комфорт астеноневротиків зростає при наявності інтелектуальних, колекціонувальних і естетичних хобі. Астеноневротики тягнуться до однолітків, нудьгують без них, але в процесі спілкування швидко втомлюються і шукають самотності або спілкування з одним близьким другом. На	Виховання в тривожно-недовірливій атмосфері, у культурі хвороб. Виховання по типу "кумир сім'ї". Маятникове виховання (я тебе люблю - я тебе ненавиджу). Виховання в умовах суперечливих вимог, в умовах жорстких взаємовідносин, в умовах емоційного відсторонення від дитини. Нестерпні ситуації привселюдної невдачі, глузування, знущання більш сильних і нахабних ровесників, тому що астеноневротики честолюбні і прагнуть до успіху у всьому, що для них значуще. Небажані події, що провокують іпохондричність (сумніву близьких із приводу здоров'я

Найбільша сценічність (підйом) на 2-3 уроці, на початку навчального тижня, на початку чверті. Цей час для успіху. Підлітки цього типу дуже амбівалентні: з однієї сторони це ставлення до себе як до слабкого, з іншого боку – «Я все зможу».	самоті прагнуть до пасивного відпочинку, віддаються різноманітним мріям, що більш-менш реальні, але завжди мають честолюбний відтінок (Я все зможу)	зовнішнього вигляду підлітка тощо). Втома, що накопичилася за визначений період, може вилитися гнівом, образою, сльозами у відповідь на начебто необразливе зауваження, легку критику (ефект «останньої краплі»).
--	--	--

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Виховання в умовах турботи, любові, оптимізму, згоди і єдності вимог до дитини з боку дорослих. Створення умов для здорового способу життя. Профілактика і лікування хронічних захворювань, що ведуть до астенизації. Терпляче, турботливе, але не потураюче ставлення до підлітка. Позиція поблажливості до похибок і невдач підлітка, їхнє вмiле вуалювання і, навпроти, акцентування уваги на успіхах. Доброзичливість і спокій при спілкуванні з підлітком. Залучення його до взаємодії в період підйому і надання можливості для відпочинку в період	Доброзичлива, підтримуюча взаємодія з підлітком. Для інтенсивної навчальної роботи з підлітком періодів підйому (як правило: 2-3 урок, початок тижня, початок і середина чверті). Зниження навантаження за рахунок ретельної підготовки підлітка до роботи, складання плану діяльності індивідуального характеру. Небажані несподівані питання, завдання, необхідно дати час для підготовки. Ефективні завдання гіпотетичного характеру, що не містять провокуючих рішень. Складні завдання краще розбити на частини з аналізом і підтримкою на кожному етапі.	Доручення: астено-невротичні підлітки охоче виконують, якщо вони не пов'язані з інтенсивною взаємодією з однолітками, із необхідністю організовувати, керувати; не пов'язані з довгостроковою відповідальністю; не занадто тривалі і стомливі. Організатор і учасник справ у сфері інтересів, що не носять гостро змагального характеру. Навіювання: гарний товариш, цікавий співрозмовник, неординарна особистість, спроможна досягти успіху в значущій діяльності. Навчання: раціональному плануванню своєї діяльності (насамперед не накопичувати

стомлення. Неприпустима жартівливо-глузлива стимуляція" астеноневротика. Необхідна розумна організація режиму дня	Вкрай небажано пряме негативне порів- няння з більш успішними однокласниками. Оцінку діяльності краще давати інди- відуально, аргумен- товано, з акцентом на позитивних моментах	невиконані справи!), самоконтролю своєї поведінки, саморегуляції психофізичного стану, умінню спілкуватися. Виховні впливи: натяк, ласкавий докір, прояв уваги, турботи, заохочення успіху
---	--	--

Сенситивний тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
Цей тип формується досить пізно (до 15-19 років), але його головні риси можуть яскраво виявлятися й у більш ранньому віці. Сенситивні підлітки надзвичайно вразливі. Пізніше приєднується почуття власної недостатності. Вони звичайно дуже старанні, чемні і дисципліновані, але бояться перевірок, іспитів, привселюдних відповідей (як правило, відповідають гірше, ніж завжди). Зазвичай таким підліткам властива природна внутрішня і зовнішня культура, почуття прекрасного. Вони альтруїстичні, співчутливі, вміють радіти успіхам інших, почуття відповідальності доповнюється	Найбільш комфортно почувають себе в колі сім'ї і близьких друзів, присвячуючи вільний час інтелектуально-естетичним хобі: читанню книг, художньо-естетичним видам діяльності: розведенню квітів, домашніх тварин, рибок, птахів, колекціонуванню. Комфортно почувають себе серед тих, хто розділяє їхні погляди і захоплення, хоча і з іншими дуже доброзичливі. Дитяча залежність від рідних зберігається надовго, тому їх часто вважають "домашніми дітьми". Вони терплячі і навіть охоче підкоряються	Виховання по типу емоційного відсторонення, в умовах жорстких взаємовідносин, в умовах гіперсоціальності. Керування поведінкою дитини через формування почуття провини (у т.ч. і при проекції негативних якостей батька). Сенситивні підлітки, пред'являючи високі моральні вимоги до себе та інших, погано почувають себе в ситуації шуму, метушні і бійок на перервах, глибоко страждають від брутальності, жорстокості, цинічності як однолітків, так і педагогів. Проте, звикнувши до одного класу, не бажають переходити в інший (навіть кращий). Соромляться відповідати перед класом, щоб не

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Встановлення довірчого контакту з підлітком, чужина, тактова взаємодія з ним. Створення умов для самореалізації підлітка в цікавих для нього видах діяльності. Ранній розвиток загальних і спеціальних здібностей: музика, танці, художня гімнастика, малювання, ліплення тощо, наявність у домі гарної бібліотеки і можливості спілкування з близькими друзями. При виникненні проблем їхній аналіз у спокійній доброзичливій	Створення обстановки взаємоповаги і тактового спілкування на уроці. Під час опитування не ставити питання чутливого підлітку зневажливо, бажано опитувати з місця або давати індивідуальні письмові завдання. Уникати залучення чутливого підлітка у діяльність, що передбачає змагання, порівняння. При організації групової роботи обов'язково враховувати бажання чутливого підлітка, не включати його в групу з домінуючими, схильними до глузувань і брутальності однокласниками. При	Доручення: найрізноманітніші (чутливі підлітки мають дуже розвинене почуття відповідальності), але краще, особливо якщо доручення довготривалі, щоб вони збігалися з інтересами підлітка, виконувалися ним індивідуально або разом з друзями. Учасник колективних творчих справ у сфері інтересів. Навіювання: підкріплюючи безсумнівно позитивні якості, варто виховувати деяку поблажливість до себе інших. Навіювати впевненість у високих морально-етичних, волевих якостях. Навчання: умінно будувати взаємовідносини з однокласниками, з огляду на

Тривожно-педантичний тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного дискомфорту	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
Основною рисою даного типу акцентуації є тривожна помисливість, постійний страх за себе та своїх близьких футуристичного характеру. Часто виявляється симбіотична прихильність до матері або іншого родича (неусвідомлений пошук захисту). Всі інші риси цього типу мають компенсаторну природу (охорона від неминучих нещасть). Дані підлітки дуже акуратні, сумлінні, навіть педантичні, раціональні, серйозні. Але в той же час нерішучі, вагаються в ситуації ухвалення рішення (аж до нездатності це	Наявність теплих турботливих відносин у сім'ї. Оптимістичні установки в сім'ї, відсутність завищених вимог один до одного. Відсутність обов'язків і зобов'язань підлітка стосовно інших, що потребують від нього рішучості, ініціативи, що знаходяться на верхніх межах його інтелектуальних і психофізичних можливостей. Стабільні умови життєдіяльності, чітка регламентація вимог до підлітка з боку оточення. Впевненість підлітка	Виховання в умовах емоційно бідних відносин, у тривожно-недовірливій атмосфері, у ситуації підвищеної соціальної відповідальності (завищені доручення, вимоги, очікування). Пережиті в ранньому дитинстві сильні страхи і гіпертрофований на цьому ґрунті інстинкт самозбереження. Придушення в дитинстві активності і самостійності дитини, формування в неї установки стосовно себе як до слабкої, невмілої, нетямущої. Культ хвороб у сім'ї. Керування дитиною через формування в неї почуття провини. Невизнання її позитивних же і заслуг. При акцентуації, що сформувалася, нестерпні:

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Необхідно формувати оптимістичні установки підлітка, розвивати його емоційність, образне мислення, уяву (ефективна арттерапія). Необхідно створювати умови для підвищення його самооцінки через співробітництво з підлітком в оволодінні ним навичок самостійної поведінки. Поступова передача контролю за поведінкою у багатьох сферах самому підлітку зі зберіганням дорослим позиції консультанта і помічника. Необхідно формувати в підлітка уміння виділяти головне і не тривожитися через дрібниці, знижувати почуття мо-	Формування на уроці обстановки спокою, впевненості в досягненні навчальних цілей. При взаємодії з тривожно-педантичним підлітком педагогу бажано: давати йому час на обмірковування завдання, підготовку, не ставити підлітків у ситуацію несподіваного опитування; не вимагати відповідати новий, тільки що засвоєний матеріал; давати час для перевірки виконаного завдання перед відповіддю; стимулювати самостійний пошук шляхів подолання навчальних ускладнень (якщо необхідно, на додаткових індивідуальних	Доручення: повинні бути конкретними і носильними, що сприяють ситуації успіху, підвищенню самооцінки. Тривожно-педантичному підлітку необхідно надавати допомогу у виконанні доручення. Небажано давати доручення, що потребують від підлітка рішучості, відповідальності, ініціативи. Навіювання: підліток у змозі впоратися з різноманітними проблемами. Невдачі в діяльності – звичайне явище життя, їх можна подолати. Навчання: умінню формування установки на успіх (прийоми візуалізації, описи успіху, арттерапія); умінню відокремлювати головне від другорядного.

Інтровертований тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
Найбільш яскравими рисами підлітків цього типу є не забарвлені негативізмом скутість, відгородженість від оточуючих, неемоційність, що робить їх незрозумілими для інших. Часто відсутні видимі прагнення встановити близькі відношення, дружні стосунки складаються важко. Дуже часто такі підлітки зосереджені на ідеї удосконалення в якійсь галузі, в усьому хочуть розібратися самі. Незалежні від думки оточуючих, діють самостійно, але без ризику і необачності. У роботі, яку виконують, сумлінні, ретельні, віддають перевагу	Виховання в умовах теплої турботливої ставлення з боку близьких. Оптимістичні установки в сім'ї, її емоційно-інтелектуальне багатство, загальні для членів сім'ї справи і захоплення. Умови спілкування не тільки в колі сім'ї, але і з чужими людьми, дорослими і ровесниками. Психологічний комфорт інтровертованих підлітків зростає за умов прийняття дорослими і підтримці їх самих несподіваних захоплень (крім небезпечних і асоціальних). Необхідно своєчасне сімейне статеве просвітництво і виховання. Інтровертовані	Виховання в умовах жорстких взаємовідносин, в умовах домінуючої гіперпротекції, у "маятникових" умовах, в умовах ізоляції, що супроводжується емоційно-психологічною депривацією. Акцентуація посилюється у відповідь на бурхливі афективні реакції дорослих, тривалі ситуації, що психотравмують. Інтровертовані підлітки болісно реагують на невдалі грубі спроби дорослих проникнути в їхній внутрішній світ, втрутитися в їхні справи — зненацька "видають" різку прямолінійну критику інших без урахування наслідків для себе. Часто вступують у

Збудливий тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного дискомфорту	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
В основі всього комплексу рис збудливого типу лежить незбалансованість збудження і гальмування нервових процесів. Типовий стан для збудливих — дисфорія, стан пригніченості з похмурою агресивністю стосовно всього зовнішнього. У цьому стані збудливий підліток підозрілий, загальмований, інтелектуально бригадний. Перебуваючи в стані дисфорії, підліток завжди схильний до афективної запальності, імпульсивної агресивності, немотивованої жорстокості стосовно більш слабого.	Тепла, емоційно й інтелектуально насичена обстановка в сім'ї й оточенні підлітка. Задоволення розумних матеріальних, духовних і інтелектуальних потреб і інтересів підлітка. Щира, заснована на спільності інтересів взаємодія підлітка з батьками і значущими дорослими. Поважне ставлення до особистості підлітка в поєднанні з вимогливістю, контролем його поведінки і діяльності. Наявність захоплень і обов'язків, що дають вихід надлишкової психофізичній	Виховання в умовах жорстких взаємовідносин, що звичайно поєднується з емоційним відторгненням дитини. Інтелектуальна бідність сімейного середовища. Особливо провокує розвиток у дитини збудливих рис застосування фізичних покарань. Збудливий тип розвивається на певному біологічному "підґрунті", але саме неправильне виховання в сім'ї провокує прояв збудливих рис, їхню фіксацію і розвиток. Нестерпні ситуації: обмеження інтересів і особистої гідності підлітка; бездоглядність; протидія високому рівню домагань підлітка; протидія

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Загальнокультурний та інтелектуальний розвиток, формування навичок спілкування і саморегуляції. Залучення підлітка до співробітництва зі значущими для нього дорослими по досягненню цікавої мети. Позиція дорослого стосовно збудливого підлітка: не провокувати конфлікти, враховувати його афективну вибуховість; доброзичлива, спокійна, стримана манера взаємодії; повага до інтересів і особистої гідності підлітка; прояв щирої зацікавленості в житті і проблемах підлітка, прагнення знайти конкретне рішення; проведення	Контроль і керівництво у навчальній діяльності, допомога в організації пізнавальної діяльності. Тренування стриманості, вміння вислухати вчителя і товаришів. Створення умов для отримання позитивної оцінки - поетапне виконання навчальних завдань у відповідності до зростаючих ступенів складності і надання часу на їхнє виконання. Доброзичливо аргументувати виставлення певної оцінки. У випадку недостатньої розвиненості усного мовлення практикувати письмові відповіді.	Доручення для збудливих підлітків повинні відповідати їхньому владолюбству, акуратності, прагненню будь-чим володіти і розпоряджатися. Організатор і учасник колективних творчих справ у сфері інтересів. Навіювання: відношення оточуючих до підлітка позитивне, тому що його цінують за певні якості; він цікавий співрозмовник, добра людина, турботливий товариш, вірний друг. Навчання: самовладанню, самоконтролю, вмінню відмовлятися від нерозумних бажань, що

Демонстративний тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
Яскраво виражений егоцентризм, постійне бажання бути в центрі уваги, бажання справити "враження". Якщо ця домінуюча установка демонстрантів підкріплюється загальними або спеціальними здібностями, можлива дуже продуктивна творча діяльність. При відсутності певних здібностей розвиток підлітка часто відбувається по типово істероїдному типу – привертання до себе уваги, використовуючи мотиви жалю, подиву, навіть ворожості з боку оточення. При цьому за демонстративним поведінням ми, як правило, виявимо	Ситуації повного задоволення своїх потреб. Ситуації підвищеної уваги до своєї особи членів групи або значущих осіб. При цьому яскраво виражається феномен учинкової мімікрії – підліток поводить в достатньо суворій відповідності з очікуваннями оточуючих. Для демонстративних підлітків важлива широка сфера спілкування і можливість самовираження. Якщо це самовираження соціально-позитивно орієнтоване, частіше усього реалізується нормальна лінія розвитку особистості	Виховання по типу "кумир сім'ї", виховання в умовах гіперпротекції, що потурас, виховання в тривожно-недовірливій атмосфері, в атмосфері культу хвороб. Важко переносять такі ситуації: ситуацію зниження уваги до своєї особи, "розвінчання" уявних гідностей і досягнень. У цих умовах підлітки драгують оточуючих своєю самовпевненістю, високими домаганнями, що виявляються у формі бравади, хвалькуватих балачок, девіантної поведінки. У зв'язку з цим виникають різноманітні конфлікти, у яких демонстративні підлітки активно захищають своє "Я", Іноді підліток бачить

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Створення оптимальних умов для розвитку загальних і спеціальних здібностей. Об'єктивне ставлення до успіхів і заслуг підлітка. Підкріплення соціально-адаптивної поведінки і блокування спроб за допомогою істероїдних реакцій (особливо пов'язаних із здоров'ям) маніпулювати людьми. Алгоритм корекції демонстративної акцентуації: 1. Гіперувага. Дорослий часто звертає увагу на підлітка, запобігаючи його вчинковим реакціям. 2. Вибіркова увага. Дорослий підкріплює своєю увагою позитивні вчинкові реакції підлітка, намагаючись	Педагог в урочній діяльності може з успіхом застосовувати вже описаний корекційний алгоритм. Застосовувати його дещо складніше, якщо підліток має утруднення в навчанні. У цьому випадку необхідно починати навчання демонстративного підлітка з надання йому посильних завдань, що гарантують успіх, потім повинен відбуватися поступовий перехід до більш складних завдань, що супроводжується заохоченням зусиль дитини. Позитивно спрацьовують такі прийоми: навчання в групі з однокласниками з рівними або кращими здібностями; підтримування високого	Доручення: організатор суспільно-корисних і культурно-масових заходів у сфері своїх здібностей та інтересів. Навіювання: про наявність реальних, а не уявних здібностей; підкріплення простоти і щирості в спілкуванні з однокласниками; він (підліток) привабливий для оточуючих своєю природністю, доброзичливістю. Навчання: самоконтролю поведінки; умінню демонструвати свої позитивні якості. Виховні впливи: індивідуальні бесіди про справжні умови поваги й уваги оточуючих; розповідь-міркування; дискусія; переконання на власному досвіді; натяк; ласкавий докір; попе-

ігнорувати рецидиви демонстративності. 3. Стабілізація результатів педагогічного впливу за рахунок кількості і спрямованості уваги дорослого в залежності від поведінки	рівня інтенсивності навчальної діяльності; надання об'єктивної інформації про результати; створення умов для адекватної самооцінки	редження; пробудження гуманних почуттів; прояв засмучення; уявна байдужість; іронія; гра; заохочення
---	---	---

Нестійкий тип (стисла характеристика)

Основні риси	Ситуації психологічного дискомфорту	Провокуючі чинники і нестерпні ситуації
Головна особливість цього типу — патологічна слабкість волі, що особливо яскраво виявляється в навчанні, трудовій діяльності, виконанні обов'язків, вимог рідних, старших, педагогів. Нестійкі підлітки не впевнені в собі, нерішучі, безініціативні, піддатливі випадковим впливам, підлеглі, залежні від лідера. Нестійкі підлітки не виявляють наполегливості й у пошуку розваг. Пливуть за течією, приспонуєчись до більш активних ексцентричних підлітків, схильні до зловживання алкоголем, наркотиками. Самооцінка неадекватна (не спроможні до	Комфортно почувають себе в групі ровесників, віддають перевагу лідарству і безцільним розвагам. Схильні до нецільової спрямованої криміногенності під впливом бажань, які раптово виникають, ситуацій, тиску групи або її лідера. У запущених випадках, при потраплянні до компанії асоціальних однолітків, нестійкі підлітки переймають шкідливі навички і стереотипи девіантної поведінки. Особистість нестійких у набагато більшій мірі залежить від безпосереднього оточення, чим від себе	Виховання в умовах жорстких взаємовідносин, в умовах бездоглядності, гіперопіки, умовах емоційно й інтелектуально бідного сімейного середовища. Незважаючи на те, що нестійкий тип має явне біологічне підґрунтя, значну роль у його формуванні грає недостатність виховного впливу на дитину з боку батьків і близьких у ранньому дитинстві. Особливо небезпечний "відкуп" незрілих батьків від власної дитини іграшками, речами, розвагами, відсутністю контролю. Нестерпні ситуації: бездоглядність;

Рекомендації щодо індивідуального підходу і корекції

Загальні вимоги	Індивідуальний підхід і корекція	
	в урочній діяльності	у позаурочній діяльності
Насамперед необхідно встановити повний (але не принижуючий особистої гідності) контроль за поведінкою і діяльністю підлітка. Чітко регламентувати його урочну, позаурочну діяльність та дозвілля. Постійно дотримуватися режиму дня. Виключити можливу появу неструктурованого і неконтрольованого вільного часу підлітка. Важливо організувати тісну взаємодію всіх дорослих, що займаються навчанням і вихованням нестійкого підлітка. Корисно стимулювати ініціативу підлітка	Вчитель, що починає урок, повинний знати нестійких підлітків "в обличчя" для того, щоб виконати стосовно них три обов'язкових дії контролю: контроль початку діяльності на уроці (домашнє завдання, готовність до роботи); контроль діяльності по ходу уроку; контроль результативності навчальної діяльності на уроці. Одночасно з контролем педагог повинен надати підлітку додаткову допомогу: розбивати складний матеріал на частини і давати їх по мірі засвоєння; створювати спокійну обстановку на уроці що сприяє	Доручення: нестійкому підлітку даються досить різні, але всі вони повинні бути нескладними, нетривалими, супроводжуватися контролем і допомогою з боку дорослих. Обов'язкова ретельна регламентація часу дозвілля підлітка. Навіювання: вимогливий до себе й інших, хазяїн свого слова, свідомий, дисциплінований, обов'язковий. Навчання: плануванню режиму дня; доведенню справи до кінця, подоланню труднощів суб'єктивного характеру, оцінюванню виникаючого бажання з позиції користі і шкоди для себе й інших. Виховні

Висновки до II розділу

Діагностичне дослідження було здійснено на базі деяких загальноосвітніх шкіл з використанням даних відділу кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Його метою було виявлення спрямованості особистості неповнолітніх правопорушників. Виявлені характерні особливості підлітків, зокрема акцентуації характеру, спонукають педагогічного працівника до розробки програми, яка б корегувала небажаний напрямок соціалізації цих осіб.

Інструментарієм у проведенні даного дослідження був “Модифікований запитальник для визначення акцентуацій характеру в підлітків” Личко В., який дав змогу здійснити діагностику особливостей відхилень у поведінці окремих підлітків і розробити методичні рекомендації роботи з ними..

РОЗДІЛ III. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ І ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ВАЖКОВИХОВУВАНИМИ

Для того, щоб досягнути ефективності в організації профілактичної і виховної роботи з важковиховуваними, неповнолітніми правопорушниками необхідно дотримуватися таких педагогічних умов: перш за все, необхідно здійснювати профілактичну роботу з учнями. Превентивний виховний вплив, особистість неповнолітнього правопорушника носить попереджувальний характер, убезпечує поведінку вихованця від протиправних дій; по-друге, вкрай важливою є розробка і втілення індивідуальних програм педагогічного впливу; по-третє, запровадження ефективних технологій педагогічної реабілітації неповнолітніх правопорушників. Важливою умовою є також залучення педагогів до виховної роботи, спрямованої на формування гуманних взаємин в середовищі спілкування, ознайомлення їх зі змістом, формами, методами і технологіями роботи з учнями, а також використання вихователями технологій, що ставлять важковиховуваних в активну

позицію у вирішенні проблемних ситуацій, пов'язаних з етичними взаємовідносинами людей у міжособистісній взаємодії; залучення вихованців до розв'язання життєвих ситуацій, що стосуються цінностей людського життя і взаємодії з іншими членами суспільства.

3.1 Превентивний виховний вплив на особистість неповнолітнього правопорушника

Одним із найбільш актуальних і соціально значущих завдань, що стоять перед нашим суспільством сьогодні, безумовно, є пошук шляхів зниження кількості скоєння злочинів неповнолітніми і підвищення ефективності виховної роботи стосовно їхньої профілактики.

Необхідність якнайшвидшого рішення цього завдання обумовлена не тим, що в країні продовжує зберігатися досить складна кримінальна ситуація, але насамперед тим, що в сфері організованої злочинності втягується усе більше і більше неповнолітніх. Кримінальними угрупованнями підлітків, скоюються небезпечні злочини, і кількість їх неухильно зростає. Злочинність молодіє і приймає стійкий рецидивний характер. А така криміналізація молодіжного середовища позбавляє суспільство перспектив встановлення у швидкому майбутньому соціальної рівноваги і благополуччя [47, 79].

Головна роль у розв'язанні цієї найгострішої проблеми відводиться педагогіці, хоча, звичайно, вирішити її можна тільки комплексно, із залученням усіх сил суспільства. Однак інтеграція зусиль суспільств може здійснитися лише в межах науково обґрунтованої, забезпеченої ефективними технологіями соціально-педагогічної системи перевиховання особистості неповнолітнього за допомогою послідовних педагогічних виховно-профілактичних впливів, що забезпечують формування особистості з твердими і правильними життєвими установками [1, 134]. Соціально-педагогічна концепція профілактики дозволяє успішно переборювати однобічний підхід, що переважав на протязі багатьох літ,

який розглядає особистість тільки як продукт "виховного впливу", тому що не враховував інші об'єктивні фактори, наприклад, соціальні умови, що впливають на особистість.

Безперечно, процес перевиховання, як і в цілому профілактика правопорушень, виступає, з одного боку, як процес залучення особистості до культури - матеріальної, інтелектуальної і моральної, а з іншого боку - як процес індивідуального розвитку, корекції поведінки особистості. Науково-технічна революція і наслідки її в сфері соціального життя призвели до того, що з'явилася можливість більш ефективно керувати процесом перевиховання особистості.

Це розширення сфери керованого здійснюється:

- по-перше, за рахунок якісних змін суб'єкта перевиховання, тому що виховно-профілактичний вплив у даний час здійснюють не тільки педагоги, соціальні педагоги, фахівці із соціальної роботи, але і сили громадськості, виробничі колективи, установи культури, друку, радіо, кіно, телебачення;

- по-друге, це відбувається за рахунок поглиблення і розширення виховних і профілактичних завдань, оскільки суспільне виробництво, соціально-політичне і культурне життя активно сприяють ефективній організації всієї системи профілактики правопорушень, зокрема серед неповнолітніх, з урахуванням оточуючих умов, особливостей різних вікових груп, їхньої зайнятості [26, 120-121].

Недогляд у вихованні є наслідком того, що не має належної системи у сфері індивідуальної роботи, організації виховно-профілактичного процесу з конкретними правопорушниками. Важливо при цьому перебороти обмежене розуміння самого індивідуального підходу, що нерідко зводиться до обліку особистісних особливостей юнаків і дівчат, які мають відхилення у поведінці "Індивідуальний підхід, - писав А. Макаренко, - не означає метушню з відокремленою особистістю, що вередує. Під прапором індивідуального підходу не слід протаскувати міщанське індивідуалістичне виховання. Безпомічний той педагог, що потурає недолікам учня, його капризам, заграє і сюсюкає замість того, щоб виховувати і переробляти його характер. Індивідуальний підхід у тому і полягає, щоб відносно до його індивідуальних здібностей і схильностей

сформувати у ньому якості особистості, обумовлені суспільним характером виховання " [63,55].

У практиці індивідуального підходу, на думку А. Макаренка, зустрічаються найбільш часто дві помилки: перша полягає в прагненні "обстригти усіх під одну гребінку", втиснути людину в стандартний шаблон, виховати одноманітну серію людських типів. Друга - пасивне слідування за кожним індивідуумом, безнадійна спроба справитися відразу з усіма за допомогою розрізненої метушні з кожною людиною окремо. Це - гіпертрофія "індивідуального підходу" [8, 162].

Індивідуальна профілактика правопорушень містить у собі виправно-коригувальний вплив як один з елементів, але не зводиться тільки до нього. Це цілеспрямований процес керування перевихованням особистості, що полягає у тому, що правопорушники під впливом вихователів, громадськості і колективів виробляють у себе правильні погляди і переконання, опановують навички і звички соціально-позитивної поведінки, розвивають свої почуття і волю, змінюють у такий спосіб інтереси, прагнення і нахили. З іншого боку, індивідуальна профілактика спрямована на усунення несприятливих впливів на конкретну особистість оточуючого середовища. Щоб ефективно керувати даним процесом, необхідно вибирати профілактичні методи, що забезпечують:

- вироблення моральної свідомості;
- формування навичок і звичок позитивної поведінки;
- виховання вольових зусиль, що дозволяють протистояти антигромадським впливам;
- соціальне оздоровлення мікросередовища.

Однак треба мати на увазі, що перевиховання особистості правопорушника неповнолітнього віку, вироблення позитивних навичок і звичок, вольових зусиль пов'язані з різними, особливими сферами психологічної діяльності, спираються на визначені фізіологічні фактори, специфіка яких не може не враховуватися при виборі методів профілактики [1, 99-100].

У структурі індивідуальної профілактики правопорушень можна виділити такі основні завдання:

- своєчасне виявлення осіб з поведінкою, яка соціально відхиляється, і схильних до здійснення правопорушень, а також батьків і інших осіб, що негативно впливають на них;

- вивчення вікових і психологічних особливостей особистості неповнолітніх правопорушників з метою не допущення конфлікту молодшої людини із суспільством, усунення сприятливих тому причин і умов;

- розробка програми індивідуального виховно-профілактичного впливу на правопорушника і оточуюче його середовище з урахуванням наявних форм і методів, результативності їхнього застосування;

- організація взаємодії і наступності у виховно-профілактичній роботі всіх суб'єктів соціально-педагогічної діяльності, повсякденного і безперервного контролю за способом життя підлітків з девіантною поведінкою, реагування на "зриви" і заохочення позитивних зрушень [27, 56-57].

Перевиховання - процес складного, потребуючого величезних зусиль, напруги, використання різноманітного арсеналу профілактичного і морального впливу, тому що приходится мати справу з найбільш запущеними в педагогічному, виховному відношенні людьми, у яких не змогли сформувати позитивних навичок поведінки ні родина, ні школа, ні трудовий колектив. Робота з ними потребує особливого уміння виділити потенційні можливості особистості і вплинути на людину в потрібному напрямку, допомогти їй виправленню і перевихованню. Успіх тут багато в чому залежить від того, як сам підліток прагне до усунення негативних проявів у власній поведінці [58, 160].

Якщо за формою і метою індивідуальна профілактика правопорушень полягає у виявленні осіб, схильних до здійснення антигромадських проявів, і прийнятті стосовно них заходів виховного впливу, то, власне кажучи, вона являє собою організований процес перевиховання окремих осіб, здійснюваний у вузькоспеціальних цілях, - не допустити здійснення повторних правопорушень. При цьому особлива увага повинна бути звернена на такі категорії неповнолітніх:

- які повернулися з виховних колоній після відбування покарання, поведінка яких, однак, викликає занепокоєння;

- засуджених неповнолітніх, у відношенні яких виконання вироку до позбавлення волі відстрочено,
- які скоїли злочини, але звільнені від кримінальної відповідальності в зв'язку з застосуванням заходів суспільного або адміністративного впливу, або внаслідок амністії, а також зробили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність;
- які повернулися зі спеціальних навчально-виховних установ;
- які скоїли правопорушення, що вимагають заходів суспільного або адміністративного впливу, або застосування заходів виховного характеру;
- які вживають спиртні напої і наркотичні речовини;
- раніше не засуджені, але притягувалися не менше двох разів за рік до адміністративної відповідальності або повторного приводу для офіційного застереження;
- які злісно ухиляються від навчання;
- які систематично займаються азартними іграми, а також ведуть антигромадський спосіб життя.

Специфіка індивідуальної профілактики, а також особливості самих об'єктів вивчення і виховного впливу вимагають врахування:

- психологічних процесів (особливості уяви, уваги, мислення, пам'яті, сприйняття і ін.), що відбуваються у свідомості правопорушника при формуванні антигромадських поглядів, переконань, звичок, при зародженні протиправних задумів і осмисленні шляхів їхньої реалізації, рівня світоглядного і морального розвитку правопорушника, моральних мотивів, властивих даній дитині (почуття сорому перед рідними, знайомими, страх покарання, осуду колективу і т.п.), що, як правило, змушують його зберігати в таємниці свої антигромадські погляди, вести "подвійне життя". Тому не завжди вдається вчасно виявити таких підлітків, визначити причини відхилень у їхній поведінці способі життя, а виходить, і вчасно вплинути на них з виховною профілактичною метою;

- характерних рис особистості правопорушника, рівня його свідомості, рушійних мотивів, а також його поведінки до і після правопорушення;
- обставин, за яких у підлітка виникли антигромадські наміри, зріла і реалізовувалася рішучість зробити правопорушення або аморальний вчинок;
- негативних факторів конкретного середовища (найближче оточення в школі, у родині, на вулиці), що викликають ці мотиви протиправної поведінки [50, 78-79].

Найчастіше негативно впливають на молоду людину мікросередовище, життєвий безлад, що продовжується протягом тривалого часу. Вони змінюють його особистість, сприяють засвоєнню антигромадської поведінки. Своєчасне втручання в цей процес соціального педагога може запобігти негативному впливу на юнака або дівчину, змінити їхні погляди, переконання, спрямувати енергію в суспільно корисне русло [15].

Коли стають відомі суб'єктивні уявлення, цілі і наміри дитини, що скоїла правопорушення, зрозумілі й оцінені мотиви, переконання, цінності особистості, можна приступати до комплексної розробки програми виховно-профілактичного впливу на правопорушника.

Профілактичний вплив стає оптимальним, якщо він враховує особливості і тенденції розвитку особистості і збігається з її внутрішніми спонуканнями. Процес зовнішнього профілактичного впливу тоді ніби зливається з процесом самовиховання, саморозвитку. Дуже часто цей ефект у профілактиці правопорушень залежить не стільки від сили зовнішнього впливу, скільки від уміння привести його у відповідність з особливостями особистості [56].

3.2. Структура і зміст індивідуальної роботи з неповнолітніми правопорушниками

Оптимальний вибір індивідуально-профілактичних заходів впливу на особистість правопорушника в значній мірі залежить від того, наскільки продумані профілактичні програми його соціального оздоровлення. Профілактична програма повинна включати такі найважливіші компоненти:

- цілі індивідуально-профілактичного впливу, головна з яких - формування в підлітка переконаності в тому, що необхідно неухильно дотримуватися вимог норм моралі і права;

- методи і прийоми виховного і контролюючого впливу на особистість, що враховують відсутні позитивні якості, а також негативні риси, що необхідно усунути;

- форми впливу на безпосереднє оточення особистості для того, щоб ліквідувати фактори, що впливають на неї негативно і затвердити систему, сприятливу до перевиховання міжособистісних відносин;

- засоби профілактичного впливу, орієнтовані саме на ті трудові і навчальні колективи, соціальні осередки, суспільні і державні організації, що можуть найефективніше вплинути на дану дитину;

- основні етапи реалізації профілактичних програм соціального оздоровлення особистості [43, 34].

За умов реалізації профілактичної програми необхідне дотримання таких вимог:

- змістовність, спрямованість, безперервність процесу перевиховання;
- усвідомлення перспективності в перевихованні;
- вивчення, з одного боку, вимог суспільства до неповнолітнього правопорушника, а з іншого боку - індивідуальних особливостей і загальних законів розвитку особистості підлітка;

- підтримка і розвиток внутрішніх, що найчастіше зовні не виявляються, суспільно корисних інтересів і здібностей дитини;

- відсутність нав'язливості і настирливості в перевихованні;

- терпіння і витривалість всіх учасників виховного профілактичного процесу:

- активність самого підлітка, виявлення його ініціативи і вольових зусиль [27,260].

При розробці програми індивідуального профілактичного впливу ведучою метою є зміна особистості неповнолітнього у бік загальноприйнятих норм, правил і інших соціальних цінностей. Причому ця мета реалізується не відразу, а через місяці або роки.

Виходячи з поставленої мети, визначається коло завдань. Основними з них є:

- відновлення і розвиток нормальних позитивних інтересів неповнолітнього;

- гуманістичного спілкування: почуття соціальної відповідальності і дисципліни.

Для досягнення поставлених завдань перевиховання неповнолітнього важливо скласти психологічний, соціальний, моральний "портрет" даної дитини з метою виявлення насамперед позитивних моментів у способі життя даного підлітка, їхньої стійкості, а також її потреб, інтересів, схильностей. Вивчається минулий досвід дитини, конкретні криміногенні фактори середовища, оцінюється готовність до сприйняття виховного впливу, ставлення до суспільно корисних цінностей [19, 183].

Звертається увага на можливості родини в перевихованні і виправленні поведінки неповнолітнього. У той же час, якщо батьки не в силах керувати прагненнями своєї дитини і допускають розвиток у неї надмірних претензій, появу елементів зневаги до норм громадського життя, то соціальному педагогові необхідно оцінити роль родини в процесі перевиховання: або включити родину в процес виправлення поведінки підлітка, або, якщо мова йде про стійкі шкідливі впливи усередині родини, про вилучення підлітка з цього середовища. Ці показники є найважливішими критеріями оцінки особистості правопорушника і відіграють істотну роль у наступному її формуванні.

Конкретні факти поведінки правопорушника на виробництві, у

навчальному закладі, у родині, його сумлінність або безвідповідальність, ініціатива або пасивність свідчать про бажання або протидію усвідомленню обов'язку і відповідальності перед суспільством за свою подальшу поведінку [19, 93-94].

Далі соціальним педагогом прогнозується можливий результат роботи з даним неповнолітнім, виявляються труднощі, тривалість роботи. Вибрати правомірний шлях для молодого правопорушника - означає "переключити" його увагу і енергію на інші суспільно корисні цінності, "перекрити" канали соціально негативного впливу, допомогти створити сприятливі умови для правомірної поведінки з реальною зміною зовнішнього середовища [21]. Критерієм для соціально-педагогічного прогнозу слугує ставлення дитини, що скоїла правопорушення, до праці, навчання, родини, товаришів, участь у суспільній і культурно-виховній роботі і т.д. [22, 180].

Вибір методів індивідуального профілактичного впливу будується з урахуванням ведучої сфери діяльності дитини. В індивідуальній профілактиці правопорушень активно можуть застосовуватися методи стимулювання, гальмування. За своїм змістом вони значно багатші, ніж традиційні методи заохочення і покарання.

До числа методичних прийомів стимулювання слід віднести схвалення, похвалу, довіру, оцінку, заохочення, подяку, нагороду тощо. Заохочувати треба лише ті дії і вчинки юнака або дівчини, що вимагали від них волі і працьовитості, а не ті, котрі вони зробили без особливих витрат сил і часу.

Прийоми гальмування виражаються у вигляді осуду, попередження, у підвищених вимогах до особистості правопорушника. Вони містять у собі особливу форму суспільної вимоги до поведінки людини, в якій одночасно дається и осуд того, що зроблено неправильно, і розпорядження, як діяти далі, а також попередження на майбутнє для запобігання можливому повторенню вчинку. Однак і саму поведінку неповнолітнього не можна розглядати поза зв'язком з формуванням звички гальмувати себе. Гальмування потрібне людині повсякденно, і воно має бути виховане, перетворитися на звичку, виражатися в кожному фізичному і психічному русі особливо виявлятися під час суперечок і

сварок. Прийоми гальмування можуть мати особливо сприятливі наслідки, якщо їх підтримує колектив, громадські організації.

У цілому гальмування покликане виконувати три основні функції: допомогти усвідомити свої недоліки, зрозуміти їхню нестерпність, усунути ці недоліки саморегулюванням поведінки. Зазначені моменти в перевихованні молодого правопорушника складно розмежувати між собою. Вони тісно переплетені, взаємозалежні, але, спираючись на них, можна досягти багато чого у здійсненні поставленої мети - перевихованні молодого людини, вихованні у неї суспільно корисних, соціально значущих рис характеру [16; 55-56].

Далі визначаються засоби, що відповідають цілям і враховують особливості особистості, а також найбільш уразливі періоди проведення часу (для посилення контролю). Вони повинні включати різноманітний комплекс заходів, а не підкріплюватися лише одними словесними методами, як це нерідко робиться. Профілактичні засоби, навіть такі розповсюджені, як навіювання, пояснення, бесіда або суспільний вплив, не можуть бути визнані завжди абсолютно корисними. Крім того, будь-яку систему засобів не можна рекомендувати як постійну, тому що особистість дитини розвивається, вступає в нові відносини, змінюються умови її життєдіяльності [31, 205].

Одним з ефективних засобів перевиховання молодого правопорушника є вплив на його емоційно-вольову сферу, що по-своєму індивідуальна, динамічна, знаходиться в складних взаємодіях із всіма іншими сторонами внутрішнього світу людини. Цілеспрямований виховно-профілактичний вплив повинен викликати в молодого людини рух думок і почуттів, сприяти пізнанню дійсності через конкретні образи, моральні ідеали [12, 145]. Форми роботи можуть бути найрізноманітніші: залучення до читання, мистецтва; введення в неформальну групу з позитивною спрямованістю: викорінювання звички до запізнь, прогулів і т.д.

Відомо, що в правопорушників трансформовані або мало розвинуті безпосередні відносини із суспільством. Разом з тим людина має потребу в суспільному визнанні й у задоволенні почуття власної гідності. Тому важливо, щоб правопорушник міг бачити не відчуженість стосовно себе, а суспільну

спрямованість, зацікавленість інших людей у його житті, допомогу йому в працевлаштуванні. Усе це є важливим стимулом його активності, ствердження правильних і твердих норм соціальної поведінки і формування нормального способу життя.

Вибір методів, засобів і форм виховно-профілактичного впливу на особистість правопорушника молодіжного віку залежить від наявності багатьох обставин, частина з яких була описана вище. Індивідуальна профілактика вимагає обліку активності особистості й бажання сприяти або перешкоджати проведенню відповідних заходів, спрямованих на усунення негативних рис поведінки, ствердження позитивних принципів саморегуляції, прискорення процесу формування загальної позитивної спрямованості поведінки індивіда.

Порядок проведення і зміст профілактичних заходів індивідуалізуються в залежності від факторів, основними з яких є: характеристика особистості правопорушника; факти попередніх зусиль з метою перевиховання, їхні результати; методи, що ще не застосовувалися стосовно нього: сформована суспільна думка: ступінь готовності колективів виконувати виховні функції, а також наявність досвіду профілактичної роботи в осіб, що безпосередньо займаються даним контингентом (наприклад, у міліції), і в громадських працівників, рівень їхнього інтелекту, авторитетність суджень і оцінок для оточуючих і тих, до кого застосовується виховно-профілактичний вплив [54, 124-125].

3.3. Рівні виховного і профілактичного впливу на особистість неповнолітнього правопорушника

При уважному і глибокому розгляді індивідуальної профілактики можна побачити три рівні профілактично-виховного впливу на особистість неповнолітнього.

Перший - виховно-профілактичний вплив усієї системи виховання і навчання в різноманітні форм морально-виховної, культурно-виховної роботи, сприяння в побутовому і трудовому влаштуванні, оволодіння трудовими навичками, підвищенні виробничої кваліфікації; вживання заходів, спрямованих на усунення обставин, що негативно впливають на умови життя і виховання неповнолітніх правопорушників, залучення їх до участі в спортивних і інших гуртках, секціях, направлення у літню пору до воєнізованих, спортивно-трудових й інших спеціалізованих таборів і т.п.

Аналіз практики, зокрема відкритих кримінальних справ, показує, що при залученні підлітків до злочинної й іншої антигромадської діяльності у 60% випадків мали місце несприятливі умови їхнього сімейного виховання, а більш, ніж у 80% випадків неповнолітні мали контакти з особами, що характеризуються негативно в сфері неформального оточення. Тому одним з найбільш перспективних напрямків підвищення ефективності попередження правопорушень неповнолітніх є виявлення й усунення криміногенних факторів, що обумовлюють протиправну поведінку підлітків. Визначеним типам криміногенних факторів або причинних комплексів, що обумовлюють відповідні види і форми протиправного поведінки, повинні відповідати адекватні системи запобіжних заходів і механізм їхньої реалізації.

У зв'язку з цим в оптимізації процесу попередження правопорушень неповнолітніми найважливішою ланкою стає визначення джерел соціально-негативного впливу на підлітків, у тому числі і дорослих осіб, що характеризуються антигромадською поведінкою, а також розробка механізму захисту від їхнього негативного впливу.

Не менш важливе значення в конкретизації програми і технології захисту

неповнолітніх має встановлення форм і способів негативного впливу дорослих на підлітків, якими можуть виступати: особистий приклад, домовленість, поради, погрози, примус, шантаж, підкуп, приниження, переконання, залякування, обман. Істотним тут представляється також і те, що форми негативного впливу нерідко чергуються, дублюються, застосовуються інтенсивно й у досить короткий термін.

Екстенсивність і інтенсивність впливу багато в чому обумовлюється криміногенною характеристикою дорослого, котра може включати:

- наявність незначних відхилень у поведінці;
- здійснення адміністративних правопорушень;
- здійснення в минулому злочину;
- здійснення в минулому декількох злочинів.

Природно, що в даному процесі негативного впливу на підлітка процвітають особи, що мають найбільший антисоціальний і злочинний досвід. Найбільше ефективно механізм захисту неповнолітніх від негативного впливу дорослих правопорушників може бути застосований при обліку умов соціально-негативного характеру, таких як несприятливі умови сімейного виховання, несприятливе неформальне оточення підлітків, низька навчальна дисципліна в навчальному закладі, незадовільна організація дозвілля за місцем проживання неповнолітніх, соціально-психологічні особливості неповнолітніх, котрі, природно, повинні бути усунуті.

За умов інтенсивного впливу дорослих правопорушників на підлітків відбувається утворення в останніх визначених моральних і правових пробілів. Такий негативний вплив дорослих може трансформуватися безпосередньо в залучення неповнолітніх до антигромадської поведінки (вживання спиртних напоїв, сильнодіючих наркотичних або інших одурманюючих засобів, заняття жебрацтвом, проституцією, азартними іграми, ведення паразитичного способу життя і т.п.) або до злочинної діяльності.

Виникнення і подальший розвиток відносин між дорослими і підлітками, у першу чергу, обумовлюється просторово-комунікативними зв'язками суб'єктів спілкування. Так, у 66% випадків неповнолітні і майбутні підбурювачі

проводили спільно дозвілля, у 29% випадків займалися в одних навчальних закладах, у 5% - працювали на тих самих промислових підприємствах.

Для нейтралізації негативного впливу найближчого антисоціального оточення підлітків ученими розроблений механізм нейтралізації негативного впливу дорослих на неповнолітніх, суб'єктами якого є:

- оперативно уповноважені карного розшуку;
- співробітники інспекцій у справах неповнолітніх;
- дільничні інспектори міліції;
- соціальні педагоги;
- співробітники інших організацій, пов'язаних із профілактикою правопорушень.

Об'єктами механізму нейтралізації виступають:

- неповнолітні, піддані негативному впливу;
- дорослі, що негативно впливають на підлітків;
- середовище життєдіяльності неповнолітніх і дорослих.

Основними цілями функціонування механізму нейтралізації впливу дорослих правопорушників є:

- виявлення неповнолітніх, що допускають відхилення в поведінці, а також дорослих, що негативно впливають на них;
- встановлення форм і характеру контактів дорослих з неповнолітніми, фактів їхнього негативного впливу на підлітків, а також соціально-несприятливих умов життєдіяльності підлітків і дорослих;
- фіксація джерел інформації і доказів про форми і способи негативного впливу дорослих на підлітків, а також результати їхнього негативного впливу;
- профілактичний вплив на неповнолітніх, що допускають відхилення в поведінці, а також на дорослих, що негативно впливають на підлітків.

Для досягнення цих цілей можуть застосовуватися такі форми нейтралізації негативного впливу дорослих на підлітків:

- бесіди з неповнолітніми з девіантною та делінквентною поведінкою, залучення їх у секції, клуби, дитячі і молодіжні громадські об'єднання (наприклад, у скаутські організації);

- зустрічі з учителями, кураторами, майстрами груп виробничого навчання того навчального закладу, що відвідує підліток або за якимись причинами перестав відвідувати;
- відвідування неповнолітніх за місцем їх проживання;
- залучення до виховної роботи громадських вихователів, товаришів по службі, які позитивно себе зарекомендували ;
- обговорення поведінки підлітка у відділі з профілактики правопорушень неповнолітніх;
- обговорення поведінки підлітка на комісії зі справ неповнолітніх і захисту їхніх прав;
- оголошення офіційного застереження правопорушникам;
- накладення штрафу на батьків, що ухиляються від виховання дітей;
- доставляння в органи внутрішніх справ осіб, які скоюють правопорушення і негативно впливають на підлітків;
- за наявності законних підстав, вирішення питання про адміністративний нагляд за дорослими правопорушниками;
- збір матеріалів на дорослих осіб, що утягують підлітків в антигромадську діяльність, для рішення питання про їхнє залучення до кримінальної відповідальності.

Однак дані статистичних досліджень свідчать, що в діяльності органів внутрішніх справ і організацій, що займаються профілактикою підліткової злочинності і правопорушень, механізм нейтралізації негативного впливу на неповнолітніх з боку дорослих, ведучих антигромадський спосіб життя, поки ще не відпрацьований. Так, тільки в 9% випадків удалося нейтралізувати негативний вплив дорослих на неповнолітніх, у 32% випадків дорослий притягнутий до кримінальної відповідальності по статтях 150, 151 КК, у 25% випадків - викритий у здійсненні іншого злочину. Цікаво і те, що в 17% випадків дорослий відмовився від залучення підлітків до антисоціальних занять і негативного впливу на них, але продовжував сам вести антигромадський спосіб життя. У 17% доросла особа стала використовувати хитрі способи і засоби маскуванню негативного впливу на неповнолітніх. Таким чином, ця робота

вимагає подальшого удосконалення.

Другий рівень - цілеспрямована робота з перевиховання окремих важких підлітків, здійснювана в школі, професійних училищах і інших навчальних закладах: призначення громадських вихователів, шефів, наставників для проведення з неповнолітніми правопорушниками індивідуальної профілактичної і виховної роботи; залучення до неї майстрів спорту, спортсменів-розрядників, тренерів, студентів і представників творчої інтелігенції, представників релігійних конфесій, тих, хто були засуджені, що позитивно характеризуються після звільнення.

На цьому етапі можуть застосовуватися як індивідуальні, так і групові форми роботи. Як групові форми роботи в першу чергу слід зазначити організацію правової підготовки неповнолітніх, проведення якої є обов'язком команди, що складається в ідеалі із соціальних педагогів, психологів, співробітників правоохоронних органів, фахівців із соціальної роботи, медиків. При цьому головна увага приділяється розвитку в підлітків почуття відповідальності перед суспільством, а також їхньому соціальному навчанню.

У ряді держав організовані поліцейськими заняття для учнів і викладачів є складовою частиною шкільної програми. У них зачіпаються такі теми, як роль поліції у суспільстві, дотримання правил дорожнього руху, небезпека зловживання наркотиками, попередження злочинної поведінки (зокрема, вандалізму і дрібних розкрадань з магазинів), протипожежна безпека і надання першої допомоги. Проведення лекцій в освітніх навчальних закладах важливо ще і тому, що сприяє виробленню в дітей доброго ставлення до представників тих професій, що ведуть навчання: соціальних педагогів, представників органів правопорядку.

Крім того, правова, психологічна, педагогічна допомога неповнолітнім правопорушникам може виявлятися в різних соціальних службах реабілітаційних центрах, центрах психолого-педагогічної допомоги, по телефонах довіри і ін. [11, 104].

Третій рівень - виховно-профілактичний ефект повсякденного людського спілкування в колективі однолітків, у ситуаціях, коли підліток виявляється поза

звичним колективом, контактів, що виникають у школі, у побуті, на відпочинку, на вулиці, словом, у процесі тих скороминучих, одноразових або більш тривалих контактів, перелічити які неможливо.

Таким чином, система виховно-профілактичних заходів значно доповнюється реальним життєвим процесом, що значно впливає на молодого правопорушника. Завдання полягає в тому, щоб неповнолітнього якнайшвидше "вирвати" з оточення несприятливих факторів, "направити" на нього міри виховно-профілактичного характеру, а в деяких випадках приділити йому більше елементарної людської уваги, обмежити термін перебування під негативним впливом, допомогти сформувати міцні соціальні зв'язки позитивного характеру [18].

Знаючи окремі, нехай і малозначні, учинки неповнолітнього, важливо не допустити формування антигромадських поглядів, навіть якщо він уже отримав несприятливий вплив. Саме в цьому випадку своєчасний позитивний вплив різноманітних індивідуальних суспільних засобів (за допомогою батьків, друзів, учителів, вихователів, шляхом зміни обстановки, що оточує людину, і т.п.) може усунути негативний вплив, замінивши його соціально-позитивною інформацією. Остаточне викорінювання антигромадських учинків передбачає (з моменту їхнього виявлення) руйнування відносин, що сприяють їхньому здійсненню, і заповнення новими.

Подолання у свідомості молодих правопорушників антигромадських індивідуалістичних поглядів, звичок і нахилів досягається послідовним і безперервним виховно-профілактичним впливом. Разове обговорення на зборах, засіданнях активу, у бесіді не дадуть бажаного ефекту без систематичної роботи, спрямованої проти антигромадських звичок і нахилів. Причому вся багатогранна індивідуальна профілактика повинна спиратися на основні положення психології, педагогіки, кримінології інших наук, що додають їй методичного характеру. Практичний бік цієї діяльності полягає у сприянні таким підліткам у працевлаштуванні, створенні нормальних побутових умов, нормалізації відносин у родині і серед оточуючих, захисті їх від негативного впливу з боку найчастіше старших за віком, що вчиняють аморальні дії [24].

Разом з тим, коли дитина знаходиться в сфері контролю і перевиховання, обходитися з нею треба досить обережно і тактовно. Потрібно глибоко знати внутрішній світ молодшої людини, враховувати її постійний розвиток, що ускладнюється відповідно до віку. Розвиток юнака і дівчини відбувається в русі, у дії, тому доцільно створювати їм необхідні умови й обстановку для прояву здібностей, інтересів, прагнень, щоб вони ніби наштовхувалися на те, що їх могло б найбільше притягнути [30, 35].

Керування індивідуальним профілактичним впливом повинно бути націлене на розвиток суспільно корисної активності, ініціативи, самодіяльності особистості, на усвідомлення й необхідності, самовдосконалення, самовиховання і здійснення практичних дій у даному напрямку. У цьому випадку керування сприяє розвитку справжньої свободи особи, її відносної самостійності, здібностей і дарувань, підвищенню активності, що обумовлюють її позитивне ставлення до навчання, роботи, колективу, родини.

Виховно-профілактичні заходи повинні мати комплексний характер, тому що тільки різнобічний підхід до особистості як єдиного цілого, сполучення впливів на її різні сторони ведуть до максимальних кінцевих результатів. Практика показує, що профілактичний вплив лише на одну зі сторін характеру підлітка за умов неврахування або недооцінки інших веде до ілюзорного позитивного ефекту, до гальмування розвитку деяких позитивних рис поведінки особистості в цілому. Так, однобічний підхід часто виявляється в захопленні словесними методами виховно-профілактичного впливу на свідомість і в недооцінці організації активної практичної діяльності, залучення в цікаві суспільно корисні заняття, у забутті правильної організації спілкування підлітків у колективах і т.п. [2, 114].

За умов комплексного характеру впливів зовнішні фактори найбільше ефективно відображуються у внутрішніх змінах особистості, сприяють позитивному її розвитку. У той же час треба чітко уявляти собі критерії ефективності виховно-профілактичного впливу, що дозволяють об'єктивно судити про результативність процесу перевиховання. Одним з найбільш мобільних параметрів є різноманітна зайнятість підлітка. Однак мова йде не

просто про зайнятість часу, а про зайнятість, що розширює і поглиблює коло позитивних інтересів і спілкування. Саме завдяки навчальній, пізнавальній, громадській, трудовій, практичній діяльності здійснюється взаємодія особистості із середовищем і членами колективу. Тому з метою успішного перевиховання молодого правопорушника треба забезпечити розширення, збагачення зв'язків його з колективом, із суспільством, розвивати здатність самостійно і правильно регулювати свої соціальні зв'язки і відносини. У цьому плані неоціненну допомогу надають молодіжні програми, підліткові і юнацькі об'єднання, спортивні школи, клуби і т.п. Саме в них молода людина може виявити себе по-новому, осмислити свою поведінку [18, 14-15].

3.4. Запровадження ефективних технологій педагогічної реабілітації неповнолітніх правопорушників

Основні профілактичні заходи з підлітками, що скоїли правопорушення, проводяться, в основному, у відкритому соціумі (підліток здійснив дрібні правопорушення або засуджений умовно), і в спеціальних навчально-виховних закладах. Педагогами реалізуються ефективні технології педагогічної реабілітації неповнолітніх правопорушників, запроваджуються реабілітаційні програми допомоги делінквентним учням.

Ми дослідили можливості педагогічної реабілітації вихованців спеціалізованих виправних закладів. Процес виховання в колоніях для неповнолітніх істотно відрізняється від таких закладів для дорослих насамперед тим, що в них законодавство надає для роботи із засудженими великі можливості в застосуванні позитивних заходів впливу, значно збільшуючи перелік пільг і зменшуючи обсяги варіантів покарання. Основний акцент у роботі з підлітками робиться на навчально-виховну роботу, що включає в себе загальноосвітнє і професійне навчання. Тут слід особливо зазначити, що зміна назви "виховна трудова колонія" на "навчально-реабілітаційний центр" підкреслює при усій важливості трудової діяльності пріоритетність саме виховних заходів.

Необхідна умова для усіх вихованців - одержання ними спеціальності при цьому повинен забезпечуватися по можливості широкий і добровільний вибір професії, враховуватися потреби регіону і ринку праці (перспективи), вік, фізичні, розумові і психічні особливості. Підвищення ефективності трудового виховання і найбільш важливою умовою вирішення завдання соціалізації підлітків, підготовки їх до самостійного життя. Однак у даний час ця умова не забезпечується повною мірою, про що свідчать дані опитувань засуджених у виховних колоніях, більш 60% яких у майбутньому не збираються працювати за набутими у колонії професіями.

Більшість засуджених до колонії, навчаючись у школах і професійних училищах, характеризувалися як порушники дисципліни, організатори й учасники конфліктних ситуацій, вони втікали з уроків, ображали ровесників і

викладачів. Тому необхідно приділяти серйозну увагу побудові взаємин вчителів і майстрів виробничого навчання з учнями-засудженими. Уміння викликати інтерес до свого предмета, зацікавити корисними справами, бути терплячим, але наполегливим у досягненні поставленої мети - це критерії професійної майстерності педагога, що працює з даним контингентом неповнолітніх [9, 67-68].

Надзвичайно важливе значення має зміна ставлення засуджених до праці, забезпечення вихованців роботою з високим рівнем організації і культури виробництва, технології. Необхідно домагатися проведення оплати виконаної роботи, що забезпечить зацікавленість підлітка в результатах його праці.

До числа основних засобів, що забезпечують процес виправлення злочинців, відноситься загальноосвітнє навчання. Щодо неповнолітніх засуджених необхідно відзначити особливу роль, що має даний засіб впливу. Адже у виховній колонії практично кожен засуджений проходить через освітню школу, що є одним з головних структурних елементів установи і фактично - центром проведеної в колонії виховної роботи. В колонії всі засуджені зараховуються у відповідний клас загальноосвітньої школи, розподіл по загонах робиться виходячи з наявного у них освітнього рівня за принципом "відділення-клас". Робота на виробництві або навчання в професійному училищі може бути тільки у вільний від навчання в школі час. На відміну від виправних колоній для дорослих, викладачі шкіл у виховній колонії є співробітниками даної установи, що підкреслює особливу роль школи у виховному процесі. Дуже важливою є чітка взаємодія у виховному процесі вчителів школи, вихователів загонів і відділень, викладачів професійного училища, майстрів виробництва, тому що в роботі з засудженими багато дублювання, не завжди дотримується принцип єдності педагогічних вимог.

Вихід з цього положення - в створенні єдиного навчально-виховного процесу, що охоплює всі служби колонії. Для сучасних виховних колоній потрібні висококваліфіковані фахівці, що знають вікову специфіку неповнолітніх, і насамперед соціальні педагоги. Виховна робота повинна проводитися диференційовано, з урахуванням ступеня моральної деформації

засуджених. Бажане застосування таких методів, як порада, нагадування, побажання. Необхідно використовувати активність, емоційність і вразливість, одночасно переборюючи внутрішній опір засуджених до виховних впливів (іноді відкритий, але частіше прихований) [45, 43-45].

До найбільш розповсюджених форм виховної роботи можна віднести бесіди, лекції, диспути, зустрічі з цікавими людьми. В останні роки почали ширше практикуватися зустрічі з колишніми вихованцями колоній, що ведуть чесний спосіб життя, з родичами засуджених, із представниками громадських і релігійних організацій - так звані заходи громадського впливу. Громадський вплив - одна з умов забезпечення процесу соціалізації неповнолітніх, що відбувають покарання, залучення їх до нормальної людської діяльності й участі в суспільному житті і тут відкривається найширший простір для роботи соціального педагога.

Правильна організація дозвілля сприяє поліпшенню здоров'я і фізичного розвитку засуджених. В умовах позбавлення волі цей час, в основному, носить регламентований характер. Тому необхідно чітко планувати заходи дозвілля засуджених, з одного боку, щоб вони не були формальними ("заради галочки"), з іншого боку - навчали правильному плануванню свого часу (відсутність навичок у плануванні вільного часу й уміння розпоряджатися ним - одна з основних причин здійснення правопорушень підлітками). Заходи повинні пробуджувати в підлітків інтерес до життя, формувати вольові якості і риси характеру, що дозволять їм протистояти антисоціальним впливам [20, 34].

Фізичне виховання сприяє підвищенню авторитету в очах інших вихованців, що є прекрасним стимулом для залучення засуджених до активних занять спортом, а також формування не тільки фізичних але і морально-вольових якостей особистості.

Велике значення в організації виховного процесу має колектив засуджених. Позитивний ефект, як свідчить практика, досягається частіше за умов впливу на засудженого через його первинний колектив (загін, бригаду, клас), члени якого перебувають у постійному спілкуванні і взаємодіють один з одним, повсякденно пов'язані загальними інтересами і справами, відносинами

відповідальної залежності і знаходяться під постійним контролем вихователя, який знає про характер міжгрупових і міжособистісних відносин засуджених. Необхідно довіряти підліткам роль активних організаторів, а не тільки виконавців волі вихователів, використовувати різні форми колективної діяльності на основі самоврядування, самостійності. Перебудова моральної свідомості засудженого відбувається в нерозривному зв'язку з формуванням позитивного досвіду життєдіяльності. Велике значення має використання соціально-корисних зв'язків з родичами засуджених. Це активізує процес виховної роботи, дозволяє зруйнувати створений раніше стереотип антигромадського способу життя і поведінки.

Гуманізація і педагогізація виховного процесу повинна будуватися на здоровому і реалістичному аналізі обстановки - "на розумному гуманізмі", тобто система покарання повинна бути досить гнучкою, забезпечувати вибірковість у застосуванні режимних обмежень, створювати передумови для формування в установах атмосфери людяності, поваги до закону і моральних норм. В наш час розширені права адміністрації й арсенал засобів для диференціації й індивідуалізації виховних заходів впливу на засуджених убік ослаблення репресій і ізоляції їх від суспільства.

Виправний вплив на неповнолітніх злочинців слід розглядати як єдиний процес, починаючи з моменту узяття їх під варту і закінчуючи періодом реабілітації і соціальної адаптації після звільнення. На практиці цей процес виявляється розірваним. Причина - відсутність належної взаємодії між службами й установами, які проводять роботу з неповнолітніми правопорушниками і профілактику злочинності [39, 200-201].

Один із можливих варіантів організації спільної роботи - виховні центри для неповнолітніх злочинців, до складу яких повинні-входити:

- слідчий ізолятор для підтримання неповнолітніх (на жаль, у деяких ізоляторах неповнолітні утримуються разом з дорослими і неодноразово засудженими в умовах "субкультури", пізніше переносячи отриманий досвід у виховну колонію);
- служба, що забезпечує виконання покарання у вигляді коротко-

строкового арешту;

- служба по виконанню покарання у вигляді позбавлення волі (навчально-реабілітаційний центр);

- ділянка соціальної адаптації для осіб, що готуються до звільнення від покарання;

- тимчасовий гуртожиток для звільнених, що не мають постійного місця проживання;

- служба соціального контролю, що забезпечує роботу з засудженими після відбуття покарання.

Створення таких центрів могло б забезпечити необхідний комплексний вплив на неповнолітніх, притягнутих до кримінальної відповідальності, і наступність у роботі з ними, відгородити їх від негативного впливу дорослого злочинного середовища [41, 33-34].

Ефективність виправного впливу визначається за загальними критеріями, що ґрунтуються на відомих ступенях виправлення: "встав на шлях виправлення", "твердо встав на шлях виправлення". А де межі між цими поняттями?! На жаль, ці критерії оцінки є єдиними для усіх виправних установ і не відбивають адекватно реальні процеси. Отже, достовірним показником, що визначає ефективність виправного впливу, є рецидив злочинної поведінки після звільнення [62, 23].

Несприятливі тенденції росту і жорстокості підліткової злочинності, збільшення правопорушень у самих колоніях і слідчих ізоляторах, досить високий рівень рецидиву свідчать про те, що ефективність виправного впливу на дану категорію злочинців поки низька. У зв'язку з цим є доцільним розширення застосування до неповнолітніх інших, крім позбавлення волі, видів покарань. Одним з таких альтернативних тривалому позбавленню волі видів покарань може стати короткостроковий арешт, що широко практикується в європейських країнах. Що ж стосується умовного осуду, то до даного виду покарання необхідно підходити більш виважено із встановленням обов'язкового чіткого контролю за особами, до яких воно застосовано, тому що підлітки виявляються наданими самим собі, відчуваючи безкарність за зроблені злочинні діяння.

Необхідно також упроваджувати Децентралізацію керування органами, що виконують покарання, і надання більшої самостійності місцевим органам влади. У такому випадку питання виправного впливу на неповнолітніх злочинців, застосування до них вибіркового підходу при призначенні і виконанні покарання могли б вирішуватися більш оперативно і дієво.

Досягнення бажаного ефекту в профілактиці правопорушень і рецидивної злочинності неповнолітніх можливо лише за умови залучення до виховної роботи з ними соціальних професіоналів. Плідно працювати з "особливими" підлітками можуть тільки люди духовно багаті, що щедро віддають це багатство своїм підопічним. Ще В. Соловйов писав: "Першою і найважливішою умовою є, звичайно, те, щоб на чолі пенітенціарних установ стояли вихователі, здатні до такого високого і важкого завдання, - кращі з юристів, психіатрів і осіб з релігійним покликанням" [57, 110].

Висновки до III розділу

Одним із найактуальніших і соціально значущих завдань, що стоять перед нашим суспільством сьогодні, безумовно, є пошук шляхів зниження росту злочинів серед молоді і підвищення ефективності їхньої профілактики. Необхідність якнайшвидшого рішення цього завдання обумовлена не тим, що в країні продовжує зберігатися досить складна криміногенна обстановка, але насамперед тим, що в сфері організованої злочинності втягується усе більше і більше неповнолітніх.

Індивідуальна профілактика правопорушень містить у собі коригувально-виправний вплив як один з елементів, але не зводиться тільки до нього. Це цілеспрямований процес керування перевихованням особистості, що полягає у тому, що правопорушники під впливом вихователів, громадськості і колективів виробляють у себе правильні погляди і переконання, опановують навички і звички соціально-позитивної поведінки, розвивають свої почуття і волю, змінюють у такий спосіб інтереси, прагнення і нахили. З іншого боку, індивідуальна профілактика спрямована на усунення несприятливих впливів на конкретну особистість оточуючого середовища.

Оптимальний вибір індивідуально-профілактичних заходів впливу на особистість правопорушника в значній мірі залежить від того, наскільки продумані профілактичні програми його соціального оздоровлення. Профілактична програма повинна включати такі найважливіші компоненти:

- цілі індивідуально-профілактичного впливу, головна з яких - формування в підлітка переконаності в тому, що необхідно неухильно дотримуватися вимог норм моралі і права:

- методи і прийоми виховного і контролюючого впливу на особистість, що враховують відсутні позитивні якості, а також негативні риси, що необхідно усунути;

- форми впливу на безпосереднє оточення особистості для того, щоб ліквідувати фактори, що впливають на неї негативно і затвердити систему, сприятливу до перевиховання міжособистісних відносин;

- засоби профілактичного впливу, орієнтовані саме на ті трудові і навчальні колективи, соціальні осередки, суспільні і державні організації, що можуть найефективніше вплинути на дану дитину;
- основні етапи реалізації профілактичних програм соціального оздоровлення особистості.

При уважному і глибокому розгляді індивідуальної профілактики можна побачити три рівні виховно-профілактичного впливу на особистість неповнолітнього.

Перший - виховно-профілактичний вплив усієї системи виховання і навчання в різноманітні форм морально-виховної, культурно-виховної роботи, сприяння в побутовому і трудовому влаштуванні, оволодіння трудовими навичками, підвищенні виробничої кваліфікації; вживання заходів, спрямованих на усунення обставин, що негативно впливають на умови життя і виховання неповнолітніх правопорушників, залучення їх до участі в спортивних і інших гуртках, секціях, направлення у літню пору до воєнізованих, спортивно-трудових й інших спеціалізованих таборів і т.п.

Другий рівень - цілеспрямована робота з перевиховання окремих важких підлітків, здійснювана в школі, професійних училищах і інших навчальних закладах: призначення громадських вихователів, шефів, наставників для проведення з неповнолітніми правопорушниками індивідуальної профілактичної і виховної роботи; залучення до неї майстрів спорту, спортсменів-розрядників, тренерів, студентів і представників творчої інтелігенції, представників релігійних конфесій, тих, хто були засуджені, що позитивно характеризуються після звільнення.

Третій рівень - виховно-профілактичний ефект повсякденного людського спілкування в колективі однолітків, у ситуаціях, коли підліток виявляється поза звичним колективом, контактів, що виникають у школі, у побуті, на відпочинку, на вулиці, словом, у процесі тих скороминучих, одноразових або більш тривалих контактів, перелічити які неможливо.

Якщо основні профілактичні заходи з підлітками, що зробили правопорушення, проводяться, в основному, у відкритому соціумі (підліток зробив

дрібні правопорушення або засуджений умовно), і в спеціальних навчально-виховних закладах, то у виховних колоніях, в основному, реалізуються реабілітаційні програми допомоги неповнолітнім засудженим.

Процес виховання в агенціях і закладах для неповнолітніх правопорушників відрізняється насамперед тим, що в них законодавство надає для роботи з ними великі можливості в застосуванні позитивних заходів впливу, значно збільшуючи перелік пільг і зменшуючи обсяг каральних мір. Основний акцент у роботі з підлітками робиться на навчально-виховну роботу, що включає в себе загальноосвітнє і професійне навчання. Тут слід особливо зазначити, що зміна назви "виховна трудова колонія" на "навчально-реабілітаційний центр" підкреслює при усій важливості трудової діяльності пріоритетність саме виховних заходів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Складність соціально-економічної ситуації у державі, крах старих, але усталених цінностей, невизначеність молодого покоління у сенсі життя та

відчуття невпевненості у майбутньому сприяють зростанню правопорушень, злочинності, поширенню адитивної поведінки. Саме тому проблема профілактики девіантної поведінки і корекції негативної спрямованості особистості неповнолітніх правопорушників є актуальною і ми це обґрунтували.

Відповідно до задач дослідження ми:

1. З'ясували стан дослідженості проблеми та уточнили сутність основних понять, а саме: на основі аналізу літератури обґрунтували теоретичні і методичні основи виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками; обґрунтували зміст понять «важковиховуваність», «девіантна і делінквентна поведінка».

2. Вивчили причини, що спонукають дітей та підлітків до протиправної поведінки.

3. Розробили інструментарій для дослідження особливостей важковиховуваних і запропонували методи педагогічної реабілітації дітей, схильних до протиправної, злочинної діяльності.

4. Теоретично обґрунтували та експериментально перевірили педагогічні умови виховання неповнолітніх правопорушників.

5. Проаналізували можливості виховної профілактичної, корекційної, реабілітаційної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Виховна робота завжди здійснюється в межах «проблемної ситуації», що характеризується таким станом соціокультурного життя та індивідуальному, груповому, загально-соціальному рівнях, за якого під дією зовнішніх або внутрішніх чинників раніше сталі процеси способу життя, взаємодії життя виявляються порушеними, а механізми балансу відсутні.

Можна сказати, що поведінка з відхиленням чи девіантна поведінка відрізняється а змістом і цільової спрямованістю, та і за мірою суспільної небезпеки. Отже, девіантні поведінка, як явище протилежне нормативній поведінці є системою вчинків, які виходять за межі моральних і правових норм, за винятком норм психічного здоров'я. У сфері педагогічної роботи більш адекватне таке визначення: девіантна поведінка відображає зв'язок поведінки

особистості, соціальних груп і спільної з соціумом, всією системою суспільних відносин, регулювання яких здійснюється за допомогою системи суспільних відносин, враховуючи при цьому взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, які визначають появу мотивів, цілей і рішучості здійснити анти нормативний вчинок.

Нами було виявлено, що причинами, які спонукають підлітків до протиправної поведінки є наступні:

1. Вікові особливості: стрімкий фізичний розвиток організму, моральна нестійкість, неадекватна самооцінка, протиріччя сприйнятті;
2. Педагогічна і моральна занедбаність;
3. Проблеми в сім'ї;
4. Мотиви здійснення злочинів : мати те, що не можеш мати, продемонструвати дорослість, отримати схвалення правопорушення;
5. Схильність до девіантної поведінки
6. Протидія існуючому режиму;
7. Низька правова культура
8. Відсутність життєвих планів;

Ми обґрунтували теоретичні і методичні основи виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками, і виявили, що несприятливі тенденції підліткової жорстокості свідчать про те, що ефективність виправного впливу на дану категорію злочинців поки що низька. У зв'язку з цим є доцільним застосування до неповнолітніх інших, крім позбавлення волі, видів покарань. Одним із таких альтернативних тривалому позбавленню волі видів покарань може стати короткостроковий арешт, широко практикується в європейських країнах.

Досягнення бажаного ефекту у профілактиці правопорушень і рецидивної злочинності неповнолітніх можна лише за умови залучення до виховної роботи з ними педагогів-професіоналів. Плідно працювати з «особливими» підлітками можуть лише духовно багаті люди, що щедро віддають це багатство своїм підопічним. Ще В. Соловйов писав: «Першою і найважливішою умовою є, звичайно, те, щоб на чолі пенітенціарних установ стояли вихователі, здатні до

такого високого і важкого завдання – кращі з юристів, психіатрів і осіб з релігійним покликанням.»

Ми долучились до тяжкої роботи і разом з працівниками спеціалізованих закладів розв'язували окремі проблеми вихованців, які стояли на обліку в дитячій кімнаті міліції.

Уміло підібраний інструментарій у профілактичній та реабілітаційній роботі дозволяє глибоко вивчити проблему і на індивідуальному рівні підібрати програму педагогічної і психологічної корекції відхилень у поведінці і досягти відповідних успіхів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; За ред. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2002. – 164 с.
2. Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліть: Монографія / [за ред. А. Й. Капської]. – К.: УДЦССМ, 2001. – 334 с.
3. Алмазов Б. Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск, 1999. — 365 с.
4. Антонян Ю. М. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступности / Ю. М. Антонян, Е. Г. Саличев. – М.: ВНИИ, 2000. – 348 с.
5. Балакірєва О. М. Як провести соціологічне дослідження: Методичні рекомендації / О. М. Балакірєва, О. О. Яременко. – К: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. – 264 с.
6. Безпалько О. В. До питання про структуру та функції соціально-педагогічної діяльності / Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №5. – С. 12-14.
7. Белинская А. Б. Основы социальной работы: учебн. пособ. / А. Б. Белинская. – М.: Социально-технологический институт МГСУ, 2001. – 228 с.
8. Борисова Ю. В. Методологія та методи соціальних досліджень:

Навчальний посібник / Ю. В. Борисова. – К.: ДЦССМ, 2003. – 216 с.

9. Бурно М. Е. Трудный характер и пьянство / М. Е. Бурно. – **Киев: Вища шк., 1990. – 176 с.**

10. Вайс В. Оцінювання: методи дослідження програм та політики / В. Вайс, Г. Керол. – К.: Основи, 2000. – 671 с.

11. Вакуленко О. В. Деякі аспекти оцінки ефективності надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів / О. В. Вакуленко. – К.: Держслужба, 2005. – 124 с.

12. Василькова Ю. В. Социальная педагогика / Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова. – М.: ИНФРА, 1999. – 440 с.

13. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 144 с.

14. Галагузова М. А. Социальная педагогика / М. А. Галагузова. – М.: Просвещение, 2000. – 245с.

15. Гнатенко О. Взаимодействие семьи и школы в интересах ребенка / О. Гнатенко // **Народное образование. – 2000. – № 9. – С. 219-225.**

16. Громадська думка: Дослідження. Аналіз. Висновки. – К.: ДЦССМ, 2003. – 125 с.

17. Дети «группы риска»: Материалы междунар. конф, СПб. – 2001. – 267 с.

18. Доній В.М. Життєві кризи особистості / В. М. Доній, Г. М. Несен. – К.: Столиця, 1998. – 445 с.

19. Зайнишева И .Г. Технология социальной работы: учеб. пособ. для студентов высш. учебн. заведений / И. Г. Зайнишева. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 435 с.

20. Капська А. Й. Соціальна робота: актуальні питання теорії та практики: Навч. метод. посіб / А.Й. Капська. – К.: Держ. Ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2003. – 244 с.

21. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю / А.Й. Капська. – К.: УДЦССМ, 2001. – 228с.

22. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / А. Й. Капська. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
23. Капська А. Й. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / А. Й. Капська. — К.: НДПУ, 2000. — 372 с.
24. Карпенко О.Г. Професійне становлення соціального працівника: Навчально-методичний посібник / О. Г. Карпенко. – К.: ДЦССМ, 2004. –164 с.
25. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – М.: **ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.**
26. Кобильченко В. С. Світ підлітка / В. С. Кобильченко. – К.: ДЦССМ, 1999. – 321 с.
27. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
28. Козлов А. А. Практикум социального работника: Серия «Учебные пособия» / А. А. Козлов, Т. Б. Иванова. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 320 с.
29. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2004. – 100 с.
30. **Лютый В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: навч. посібник. / Лютый В. П. – К. : Академія праці і соціальних відносин ФПУ, 2010. – 50 с.**
31. Майерс Д. Социальная психология/ Д. Майерс. – **Санкт-Петербург: Питер, 1997. – 688 с.**
32. Максимович О. М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник / О. М. Максимович, В. Г. Постовий. – К.: ДЦССМ, 2004. – 140 с.
33. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений / Ф. А. Мустаева. – М.: **Академический Проект, 2001. – 416 с.**
34. Психология социальной работы / [Александрова О. Н., Боголюбова О. Н., Васильева Н. Л. И др.] ; под общей ред. М. А. Гулиной. – СПб.: Питер, 2002. – 350 с.

35. Соловьев В. С. Оправдание добра / В. С. Соловьев. – М.: Мысль, 2002. – 209 с.
36. Социальная работа: история, теория и практика: Науч.-учебно-метод. пособие / [Харченко С. Я., Кратин Н. С, Ваховский Л. Ц., Кратина В. А., Песоцкая О. П., Покладова В. В.] В 2 ч. – Луганск : Альма Матер, 2002. – 158 с.
37. Социальная работа : [под общ. ред. проф. В. И. Курбатова]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 576 с.
38. Социальная работа. Российский энциклопедический словарь / [Под ред. В.И. Жукова]. – М. : Союз, 1997. – 421 с.
39. Соціальна педагогіка: Навч. посібник / [за ред. А. Й. Капської]. – К.: КДЦССМ, 2006. – 220 с.
40. Соціальна педагогіка / [за ред. І.М. Мельникової]. – К.: ІЗМН, 1999. – 112 с.
41. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / [Зверева І. Д., Безпалько О. В., Марченко С.Я. та ін.]; за заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Ластіонової. – К.: ДЦССМ, 2004. – 256 с.
42. Соціальна робота в Україні: перші кроки / [за ред. В. Полтавця]. – К.: КМ *Academia*, 2000. – 233 с.
43. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4 - а частина / [за ред. А .Я. Ходорчук]. – К.: ДЦССМ, 2003. – 272 с.
44. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей [аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді] / [упорядники: Драпушко Р. Г., Толстоухова С. В., Шатохіна О. К., Шамрай Л. І.]. – К.: УДЦССМ. – 1999. – 140 с.
45. Соціальна робота. Частина 2. Теорії та методи соціальної роботи / [за ред. Семигіної Т. В., Григи Г. М.]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2004. – 163 с.
46. Соціальна робота. Частина 3. Робота з конкретними групами клієнтів / [за ред. Семигіної Т. В., Григи Г. М.]. – К. : Києво-Могилянська

академія, 2004. – 166 с.

47. Соціальна робота: Теорія і практика: Учеб. посібник / [отв. ред. Холостова Е. И., Совина А. С.]. – **М.: ИНФРА-М, 2001. – 427 с.**

48. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні / [за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної]. – К., 2002. – 128 с.

49. Соціальний супровід неблагополучної сім'ї: Науково-методичні матеріали / І. М. Трубавіна. – **К.: ДЦССМ, 2003. – 86с.**

50. Теория и методика социальной работы. Краткий курс / [под ред. **В.И. Жукова**]. – М. : Изд-во «Союз», 1994. – 192 с.

51. Теория социальной работы / [под ред. Е. И. Холостовой]. – **М.: Юрист, 2001. – 334 с.**

52. Тетерский С. В. Введение в социальную работу: Учеб. пособие / С. В. Тетерский. – М.: Академический проект, 2004. – 496 с.

53. Технология социальной работы : Учебн. пособие для студентов высших учебных заведений / [под. ред. И. Г. Зайнышева]. – **М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 240 с.**

54. Торохтій В.С. Психологія соціальної роботи з родиною / В. С. Торохтій. – М.: ЦСП РАО, 1999. – 318 с.

55. Трубавіна І. М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками / І. М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2000. – 188 с.

56. Трубавіна І. М. Поняття кризового втручання в соціальній роботі / І. М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні : теорія та практика. – 2003. – № 4. – С.81–82.

57. Трубавіна І. М. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді / Трубавіна І. М., Трубавіна Р. Г., Толстоухова С. В. – К.: ДЦССМ, 1999. – 240 с.

58. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник / І.М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 232 с.

59. Фурманов И. А. Детская агрессивность: диагностика и коррекция / И. А. Фурманов. – Минск: Ильин В. П., 1996. – 192 с.

60. Холковська І. Л. Методика соціально-педагогічних досліджень / І. Л. Холковська. – Вінниця, 2002. – 124 с.
61. Холостова Е. И. Технологии социальной работы: Учебник / Е. И. Холостова. – М.: ИНФРА, 2001. – 254 с.
62. Хромова О. Л. Педагогічний всеобуч батьків / О. Л. Хромова, Т. В. Кравченко. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 32 с.
63. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога / М. В. Шакурова. – **М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 272 с.**
64. Шептенко Н. А. Методика и технология работы социального педагога / Н. А. Шептенко, Г. А. Боронила. – М.: Просвещение, 2001. – 208 с.
65. Шульга Т. И. Методика работы с детьми «группы риска». / **Т. И. Шульга, Н. В. Слот, Х. Спаниярд ; Ун-т Рос. Акад. Образования. – 2-е изд., доп. – Москва : УРАО, 2001. – 128 с.**